

The image features a vibrant blue background with a complex, painterly texture. The texture consists of numerous overlapping, curved brushstrokes and fine lines, creating a sense of movement and depth. The color transitions from a deep, rich blue at the top to a lighter, more ethereal blue at the bottom, where some of the strokes appear more delicate and wispy. In the center of the image, the word "LUCHT!" is written in a bold, sans-serif font. The letters are a bright, warm orange color, which stands out sharply against the blue background. The overall composition is minimalist and visually striking due to the contrast between the textured background and the solid text.

LUCHT!

LUCHT!

IN DE NEDERLANDSE KUNST SINDS 1850

Antoon Erfemeijer

FRANS HALS MUSEUM | DE HALLEN HAARLEM

HAARLEM 2014

INHOUD

WOORD VOORAF 5

INLEIDING 7

STUDIES 17

WOLKEN 31

REGENBOOG 58

ZON 66

MAANNACHTEN 80

HORIZON 97

HEMEL 108

BIBLIOGRAFIE 130

De Chinese kunstenaar Liang Kegang bewees onlangs dat ‘frisse’ lucht een blijvende inspiratiebron is voor kunstenaars hier en elders. Hij veilde een pot ‘zuivere’ Franse berglucht als aanklacht tegen de vervuiling in zijn geboorteland China en gaf hiermee een actuele invulling aan een thema dat al sinds de zeventiende eeuw in de Westerse beeldende kunst figureert. De tentoonstelling ‘LUCHT! in de Nederlandse kunst sinds 1850’ biedt hiervan het levende bewijs en presenteert een ruim en veelzijdig overzicht van ruim 150 jaar Nederlandse kunst gezien vanuit een thematisch perspectief: de lucht – met alle visuele aspecten die daarbij horen, van zon en wolken tot regenboog en maannachten. In zijn panoramische scope en focus op Nederlandse kunstenaars van toen en nu, is dit project uniek. In de voorbije decades zijn verwante tentoonstellingen gerealiseerd, maar ‘LUCHT!’ onderscheidt zich van deze voorgangers door de begrenzing tot anderhalve eeuw Nederlandse moderne kunst in combinatie met een inhoudelijk brede invalshoek.

In eerdere tentoonstellingen, in binnen- en buitenland, lag het accent vrijwel steeds op wolkenluchten. Recente voorbeelden zijn ‘Wolkenbilder. Die Entdeckung des Himmels’ in Hamburg en Berlijn (2004-2005); ‘In de wolken’ in Museum IJsselstein 2013 (met zes hedendaagse Nederlandse kunstenaars); en ‘La tête dans les nuages’ in Parijs (L’Adresse Musée de la Poste, 2014). Eerder was er de expositie ‘Lucht-kunst’ in het Stedelijk Museum te Amsterdam (1971), die handelde over de lucht als fysisch gegeven. Eveneens in de jaren 1970 werd in Schiedam ‘Lucht. Een thematentoonstelling’ georganiseerd (Stedelijk Museum; 1978); daar was ook niet-Nederlandse kunst te zien en was het begrip ‘lucht’ zeer ruim gedefinieerd, zodat ook pneumatische objecten, een door de wind gemaakte sculptuur van Sigurdur Gudmundsson, een ‘ademobject’, en het vliegen van mensen en vogels aan de orde kwamen. Een laatste voorbeeld: ‘Kunst in de lucht’ in Brussel (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, 1991) ging over kunstzinnige vliegers ontworpen door tientallen kunstenaars uit de hele wereld (onder wie de Nederlanders Jan Dibbets, Karel Appel en Toon Verhoef). ‘LUCHT!’ kent dus enerzijds precedenten en is anderzijds enig in zijn soort.

Het tonen van de veelzijdigheid aan artistieke visies ten aanzien van het thema ‘lucht’ was de leidraad bij de keuze van de werken voor deze, door Antoon Erfstemeijer samengestelde, expositie. Tal van musea, kunstenaars, particuliere eigenaren, kunsthandels en andere instellingen stelden ons in staat om een tentoonstelling te realiseren met een keur aan topstukken van belangrijke Nederlandse kunstenaars uit de afgelopen anderhalve eeuw moderne en hedendaagse kunst. Zo wordt niet enkel het thema ‘lucht’ in al zijn facetten belicht, maar krijgt de bezoeker (en lezer van deze catalogus) en passant een goede indruk van de grote diversiteit en creativiteit van deze kunstperiode.

Mijn dank geldt in de eerste plaats alle bruikleengevers. Zonder hun hulp en bereidwilligheid was deze expositie vanzelfsprekend niet van de grond gekomen. Achter in dit boek vindt men een overzicht. De tentoonstelling was daarnaast evenmin mogelijk geweest zonder de medewerking van de Dr. Marijnus Johannes van Toorn en Louise Scholten Stichting, die er door haar onontbeerlijke financiële steun opnieuw blijk van gaf de ‘Hallen Haarlem Zomerserie’ te willen faciliteren: heel veel dank.

Welcome hulp en bemiddeling werd verder verleend door, onder anderen, Boudi Eskens van Galerie Onrust, medewerkers van Simonis & Buunk Kunsthandel, conservator Doris Wintgens-Hötte van Stedelijk Museum De Lakenhal, Jeroen Brink, en Marjolein Regout van het Venduehuis der Notarissen te Den Haag.

Speciale dank geldt verder de volgende personen. Ten eerste mijn voorganger Karel Schampers, die voorstelde om met dit thema de eerder uitgewerkte thema’s ‘Hollands landschap’ (2011) en ‘zee’ (2012) aan te vullen tot een ‘trilogie’. Conservator moderne kunst Antoon Erfstemeijer, die de tentoonstelling samenstelde en dit begeleidende boekwerk schreef. Registrar Susanna Koenig, die de organisatie van de bruikleenaanvragen, fotobestellingen en transporten op zich nam. Vormgever Willem Morelis, die dit achtste deel uit de reeks Zomerserie-catalogi ontwierp. En Sophia Troll en Jule van Ravenzwaay, die in het kader van een universitaire stage ondersteunende werkzaamheden verrichtten. Tot slot alle hulde aan de medewerkers van het museum die betrokken zijn bij dit tentoonstellingsproject, van technische realisatie en bewaking tot promotie en publieksbegeleiding.

‘De donkere regenachtige avond, de storm, de jagende wolken hielden me in hun macht gevangen; na anderhalf jaar had ik voor ’t eerst weer de nacht van aangezicht tot aangezicht gezien. Na die avond was m’n verlangen, dit nog eens te zien, groter dan m’n angst voor dieven, donker rattenhuis of overvallen. Ik ging geheel alleen naar beneden en keek naar buiten uit ’t raam van het privé-kantoor en de keuken. (...) Het is geen verbeelding dat het zien van de hemel, de wolken, de maan en de sterren mij rustig en afwachtend maakt. Dit middel is veel beter dan valeriaan of broom, de natuur maakt me klein en gereed om alle slagen moedig op te vangen!’¹

Aldus Anne Frank (1929-1944) in haar wereldbepaalde oorlogsdagboek, geschreven in juni 1944 in haar onderduikadres in Amsterdam van waaruit zij en haar familie al twee volle jaren niet meer naar buiten hadden durven gaan. De dramatische afloop van hun onderduikperiode is bekend. Het is ontroerend te lezen hoezeer de lucht, de hemel, een bron van troost kon zijn in zo’n uiterst penibele situatie. Elders in haar dagboek maakte Anne nog de – vermaard geworden – vergelijking tussen het groepje onderduikers waarvan zij deel uitmaakte en de lucht: ‘Ik zie ons acht samen met het Achterhuis alsof wij een stukje blauwe hemel waren, omringd door zwarte, zwarte regenwolken. Het ronde afgebakende plekje waar wij op staan is nog veilig, maar de wolken rukken steeds dichters op ons toe en de ring die ons van het naderende gevaar scheidt, wordt steeds nauwer toegehaald. (...) Ik kan niets anders doen dan roepen en smeken: ‘O ring, ring, word wijder en open je voor ons!’²

De troost die de hemel kan bieden, is ongetwijfeld in meer verslagen te vinden van mensen in vergelijkbare omstandigheden. Met nog één ander intrigerend voorbeeld zij hier volstaan. Het betreft de veelgeroemde Oostenrijkse psychiater en grondlegger van de logotherapie Victor Frankl (1905-1997). Anders dan Anne Frank overleefde – de eveneens joodse – Frankl de Duitse vernietigingskampen wél. In zijn gepubliceerde herinneringen aan die tijd schreef hij onder meer hoe hij tijdens een kamptransport vanuit een getralied treinraampje plotseling ‘de bergtoppen van Salzburg in alle pracht van een rozerode zonsondergang’ waarnam. Dit hielp hem om de ‘eigen erbarmelijke omstandigheden (te) vergeten’ – al was het maar voor even. En: ‘Ook in het kamp vestigde een gevangene soms de aandacht van een vriend, die aan zijn zijde werkte, op het avondrood dat door de hoge bomen van de Beierse wouden scheen (precies zoals in de bekende aquarel van Dürer), die wouden waar wij een enorme ondergrondse munitiefabriek bouwden. Op zekere avond, toen wij uitgeput van het werk in onze barak op de grond zaten, soepkommen in de hand, stormde een medegevangene binnen met het verzoek ons naar buiten te spoeden om op het appelterrein een schitterende zonsondergang te bewonderen. Toen we buiten stonden, zagen we dreigend gloeiende wolken aan de westelijke horizon en de lucht was vol schapenwolkjes, fantastisch van vorm en kleur, van staalblauw tot bloedrood. De trieste grauwe kampbarakken vormden een groot contrast met deze brandende hemel, die werd weerspiegeld in de plassen van het modderige appelterrein. Na enkele ogenblikken van ontroerde stilte zei een gevangene tegen een vriend: ‘Hoe mooi zou de wereld toch kunnen zijn!’³

Albrecht Dürer (1471-1528)
Landschap bij Segonzano, ca. 1494 (detail)
Aquarel, 21 x 31,2 cm
Oxford, The Ashmolean Museum

Artistiek

De lucht als bron van troost. Een schrale troost – ongetwijfeld. Maar kennelijk toch een troost, die later een artistieke uitdrukking heeft gekregen in onder meer de zogenaamde ‘Holocaust-toren’ (1999) van architect Daniel Libeskind in Berlijn: de 24 meter hoge betonnen toren waarin, enkel door een spleet geheel bovenin, de lucht iets van haar daglicht – hoopgevend – naar binnenstraalt. Ook een Nederlandse kunstenaar reflecteerde op dit grootste drama uit de menselijke geschiedenis met een aangrijpend ruimtelijk werk waarin lucht en licht centraal staan: de beeldend kunstenaar en schrijver Jan Wolkers (1925-2007) met zijn ‘Auschwitz-monument’ (1977; vernieuwd 1993). Dit werk bestaat uit een groep op de grond uitgespreide, gebarsten spiegels die de hemel reflecteren, in combinatie met een staande glasplaat waarop de tekst ‘Nooit meer Auschwitz’ is aangebracht. Eronder is as van Auschwitz-slachtoffers begraven. Wolkers hierover: ‘Een gedenkteken maken op de plaats waar de urn met as van de slachtoffers uit het concentratiekamp Auschwitz in de Nederlandse aarde rust, lijkt een onmogelijke taak. Hoe kan je een vorm vinden om een misdaad te gedenken waarvan je het gevoel hebt dat die nog niet uitgewist zal zijn als onze planeet over twee of tweeduizend eeuwen in het heelal zal zijn opgelost. Tot barstens toe kan je je hersens afpijnigen of er een beeld wil opdoemen dat die schande en dat leed bij benadering zou kunnen weergeven. Je kijkt naar de hemel en je begrijpt niet dat dat blauwe uitspansel boven die ontzetting heeft gestaan, even onaangedaan en vredig als boven een wei met bloemen. En in een visioen van rechtvaardigheid zie je de blauwe lucht boven je vol barsten trekken, alsof de verschrikking die daar op aarde onder haar heeft plaatsgehad voorgoed de eeuwigheid geschonden heeft. Zo ben ik op het idee gekomen om gebroken spiegels op dat kleine stukje aarde boven die urn met as neer te leggen. Voorgoed kan op deze plaats de hemel niet meer ongeschonden weerpiegeld worden.’⁴

Verheven

De genoemde kunstwerken gaan over diepe thema’s. Het is kunst die de lucht, het uitspansel, als beeld inzet en zinspeelt op belangrijke connotaties: de hemel als het hogere, het eeuwige, dat wat ons overstijgt en ons hoop kan geven. Meer of minder expliciete bedoelingen in die richting hadden en hebben zeker ook diverse andere moderne Nederlandse kunstenaars. Eugène Brands bijvoorbeeld met zijn bijna-abstracte olieverfwerken en gouaches van wolkenluchten en kosmische sferen – waarvan hij een hele serie voorzag van de letter ‘M’, verwijzend naar het ‘Mysterie’ van of achter de werkelijkheid. Verheven, of zo men wil verdiepte, gevoelens speelden zeker ook bij het werk van Edgar Fernhout een rol. Met name diens semi-abstracte schilderijen die geïnspireerd zijn door landschappen, seizoenen en bijvoorbeeld ‘ruimte’, gaan over onzegbare dimensies van de waarneembare werkelijkheid, over een diepte waarover hijzelf ook slechts kon stamelen in zijn brieven (en ongetwijfeld daarom naar het schildersdoek moest grijpen). ‘Het is zo innerlijk, zo introvert, dat het bijna niet meer naar buiten te brengen, te verbeelden is. Wat ik wil, is een eenheid, de eenheid die er tussen alles is’, schreef Fernhout ooit.⁵ Wat eerder in de (vroeg)moderne kunstgeschiedenis, rond 1850/1860, waren het romantici als Frederik Hendriks, Johannes

Jan Wolkers (1925-2007)
Auschwitzmonument, Amsterdam, 1993
(voorheen ‘Spiegelmonument’, 1977)
Foto: Dirk P.H. Spits

Eugène Brands (1913-2002)
Mystery, base of Universe, 23.VIII.1971
Collectie stichting Eugène Brands

Bilders en leden van de familie Koekkoek die vanuit een door henzelf vaak expliciet verwoorde protestants-religieuze natuurbeleving kwamen tot hun imponerende weergaven van het uitspannel boven landschappen en zeegezichten.⁶

Ook waar dergelijke ‘verheven’ connotaties en associaties nooit door de kunstenaars zelf geformuleerd of aangeduid zijn, zal kunst die de lucht als thema heeft niet zelden grootse gevoelens bij de kijker oproepen: gevoelens van ruimte, en van ontzag voor het firmament. Dat geldt niet alleen voor hooggrijpende verbeeldingen van ‘de kosmos’ – Jan Dibbets, Rob de Vries en anderen waagden het of refereerden eraan – maar evenzeer voor artistieke verwerkingen van uiteenlopende elementen van ons luchtruim.

Tot die elementen behoort in de eerste plaats de zon: opkomend of ondergaand, dan wel fel stralend hoog aan de hemel. Dat laatste willen verbeelden lijkt een heilloze onderneming. De schrijver Nescio roerde het ooit treffend aan in zijn befaamde ‘Titaantjes’ (1915), dat gezien kan worden als een soort literair mini-verslag van de opkomst van de vroeg-moderne kunst in Nederland. In het verhaal wordt verteld hoe de kunstenaarsfiguur Bavink eindeloos, maar tevergeefs, de ondergaande zon probeerde te schilderen: ‘God, God, dat schilder ik nooit. Dat kan ik nooit.’ Zelfs trachtte Bavink om God op het doek te krijgen. Uiteindelijk belandde hij, blind gestaard op z’n zoveelste doek met een zonsondergang, in een ‘gesticht voor zenuwpatiënten’: ‘Hij is heel rustig. Hij kijkt maar naar boven, naar de lucht, of tuurt naar den horizon of zit in de zon te staren tot z’n oogen pijn doen. Dat mag-i niet, maar ze kunnen niets met ‘m beginnen. Aan ‘t praten kunnen ze ‘m niet krijgen. Z’n schilderijen doen tegenwoordig aardige prijzen.’⁷

Buiten Bavink streefden ook echte kunstenaars in het Nederland van de tweede helft van de 19de eeuw en later wel degelijk naar een artistieke reflectie op ‘de zon’. De Haarlemse romantische landschapsschilder Cornelis Lieste was er zo een, natuurlijk Vincent van Gogh, en niet lang daarna, rond de tijd waarin ‘Titaantjes’ verscheen, waren het Jan Sluijters, Harm Kamerlingh Onnes en bijvoorbeeld Herman Gouwe. Dan zijn er de maannachten. De veelkleurige regenboog. De intrigerende horizon. En natuurlijk, bovenal, de majestueuze wolkenpartijen. Kunst hierover, of naar aanleiding hiervan, is overigens lang niet altijd als verheven of verheffend bedoeld. Er zijn ook ‘luchtige’, lichtvoetige, of bijvoorbeeld surrealistische lucht-kunstwerken gemaakt.

Keuze

Wie dit boek doorbladert, krijgt een indruk van de zeer vele artistieke mogelijkheden die dit letterlijk en figuurlijk eindeloze thema in zich bergt. Een indruk, want uitputtend is dit overzicht allesbehalve. Honderden Nederlandse kunstenaars hebben in de afgelopen anderhalve eeuw moderne en hedendaagse kunst hun blik omhoog gericht en zich laten inspireren tot kunstwerken die de moeite van het bekijken waard zijn. Dit boek, dat een bijna een-op-een-beeld geeft van de bijbehorende tentoonstelling, bevat een keuze van sprekende voorbeelden. Er is gefocust op voorstellingen of verwerkingen van de pure lucht en aspecten daarvan – met uitsluiting dus van menselijk en dierlijk leven in de lucht. Vogels en vogelvluchten – een geliefd thema bij Cobra-kunstenaars maar ook bij beeldhouwers – bleven

Vincent van Gogh (1853-1890)
De zaaier, 1888
Olieverf op doek, 64 x 80,5 cm
Otterlo, Kröller-Müller Museum

Theresia van der Pant (1924-2013)
Nachtvlucht, 1984.
Brons, 120 x 75 x 65 cm.
Haarlem, Frans Hals Museum | De Hallen
Haarlem

buiten beschouwing, zij het dat een uitzondering is gemaakt voor Rob Johannesma's videowerk 'Starlings' (2007) over de fascinerende bewegingen van massale vogelzwermen die sterk aan wolken doen denken. De luchtvaart komt niet aan de orde, evenmin als vliegers – alhoewel vele kunstenaars ze hebben ontworpen dan wel beschilderd. Ook verhalende voorstellingen waarin de lucht een belangrijke rol speelt, zijn terzijde gelaten: de veelvuldig uitgebeelde Icarus-mythe, bijbelse hemelvaart-geschiedenissen, en zo meer. En ook decoratieve 'luchtkunst' bleef buiten beschouwing: reeds in de 17de eeuw werden tal van plafondschilderingen met wolkenluchten gemaakt, al dan niet in combinatie met engelen of vogels, en dit genre bleef ook in de eeuwen daarna in zwang.⁸ Jacob de Wit is de bekendste, maar niet de enige grootheid op dit gebied. Later zou zelfs Piet Mondriaan nog een plafond met wolken en cherubijntjes beschilderen in een Amsterdams grachtenpand (Keizersgracht 608; gedateerd 1899). Landschappelijke wand-schilderingen, waarvan de bloeitijd ligt in de 18de eeuw en die veelal grote luchtvlakken tonen, vallen eveneens buiten de grenzen van dit project.

Het belangrijkste uitgangspunt was, om zoveel mogelijk van de belangrijkste Nederlandse kunstenaars uit de moderne tijd op te nemen die op een boeiende wijze met het uitspansel hebben gewerkt. J.H. Weissenbruch, Jan Voerman en Carel Willink behoren tot degenen die vanzelfsprekend niet mogen ontbreken op een dergelijk overzicht. Maar nog vele anderen passeren de revue, en nog veel meer anderen – helaas – niet. Terzijde bleven de overbekende werken van Van Gogh, die sterrennachten en stralende zonnen schilderde – en overigens ook enkele (getekende) landschappen in de regen, een zeldzaamheid in de kunst. Op één werk na, is ook aan Piet Mondriaan hier geen rol toebedeeld. In diens vroege, landschappelijke werk beeldde hij sfeervolle avondluchten uit en natuurlijk schilderde hij ook zijn 'rode wolk'. Men kan beider werken elke dag bekijken in respectievelijk het Van Gogh Museum en het Haags Gemeentemuseum.

De vele verschillende benaderingen die werden ontwikkeld in de periode 1850-1950 – van realisme en impressionisme via surrealisme en expressionisme tot sterk geabstraheerde kunst – komen met bijzondere voorbeelden aan de orde. Ook nadien, tot op de dag van vandaag, is het uitspansel op velerlei manieren inspiratiebron gebleven. Recente werken op deze tentoonstelling zoals van Robert Zandvliet, Guido van der Werve, Casper Faassen en Berndnaut Smilde laten zien hoe levend deze thematiek nog altijd is. Sommige kunstenaars bouwen voort op eerdere vondsten en visies. Maar ook duiken telkens weer nieuwe vormen en ideeën op: creativiteit kent, net als het luchtruim, geen grenzen.

De Gouden Eeuw als inspiratiebron

Wat die 'eerdere vondsten' betreft: hier kan niet voorbij worden gegaan aan wie men de 'uitvinder' kan noemen van de lucht als thema in de (schilder)-kunst: namelijk de Haarlemmer Jacob van Ruisdael (1628/1629-1682). Ruisdael staat te boek als de eerste kunstenaar – ook internationaal – die serieuze aandacht heeft besteed aan de mogelijkheden van een wolkenlucht als dominerend beeldelement in een geschilderde compositie. Waar Nederland bergen moet ontbernen, hebben vele kunstenaars sinds Ruisdael (en sommige van diens tijdgenoten) de imposante wolkenmassa's als 'de

Rob Johannesma (1970)
Still uit 'Starlings', 2007
Videowerk
Collectie kunstenaar

Jacob de Wit (1695-1754)
Ontwerp voor plafondschildering
(‘De apotheose van Psyche’), 1744
Olieverf op doek, 53 x 63 cm
Frans Hals Museum

J.H. Weissenbruch (1824-1903)
Storm op de kust van Zeeland, 1900
Olieverf op doek, 112,5 x 157 cm
Amsterdam, Stedelijk Museum

Piet Mondriaan (1872-1944)
De rode wolk, ca. 1907
Olieverf op karton, 64 x 75 cm
Den Haag, Gemeentemuseum

Jacob van Ruisdael (1628/1629-1682)
Gezicht op Haarlem met bleekvelden,
ca. 1670/1675
Olieverf op doek, 55,5 x 62 cm
Den Haag, Mauritshuis

Jan van Goyen (1596-1656)
Rivierlandschap met een stad op de achtergrond, 1649
Olieverf op paneel, 40 x 56 cm
Haarlem, Frans Hals Museum

Hollandse bergen' beschouwd en artistiek verwerkt. De vergelijking tussen wolken en bergen is, en wordt, veelvuldig gemaakt, zoals bijvoorbeeld door de 19de-eeuwse landschapschilder Barend Koekkoek die schreef hoe 'de wolken een uitgestreken bergketen' leken.⁹ Wereldvermaard werden Ruisdaels 'Haarlempjes': gezichten op Haarlem en omgeving, waarboven kolossale wolkenluchten hangen en doorbrekend zonlicht bleekvelden met wit linnen-goed en andere stroken aarde doet oplichten. Ook de regenboog komt voor in Ruisdaels werk. De invloed van deze schilderijen op werken in de latere Nederlandse (en zeker ook buitenlandse) kunstgeschiedenis is evident. In Nederland vindt men in de gehele 19de eeuw nog tal van 'gezichten op Haarlem' met een vergelijkbare hang naar het majestueuze: schilderijen van Andreas Schelfhout en Henri Savrij zijn voorbeelden, maar zelfs in onze tijd blijkt het grootse stadsgezicht-met-reuzenhemel nog springlevend (Casper Faassen).

Deze en andere voorbeelden uit de 17de eeuw, toen bijvoorbeeld ook het nachttafereel ('maneschijntje') als thema bloeide (Jan Porcellis, Egbert van der Poel, Aert van der Neer) alsook noodweer (Aelbert Cuyp), inspireerden vooral in de 19de eeuw, maar zullen toch wel altijd inspirerend blijven.¹⁰ De Hollandse schilders van toen waren voor die tijd zonder meer 'avant-gardistisch' met hun op talloze buitenstudies gebaseerde, en wellicht soms ook buiten geschilderde, landschappen met een hoge realistische graad. De vele bewaard gebleven studies en schetsboeken van figuren als Hendrick Goltzius, Jacob van Ruisdael en Jan van Goyen laten het zien: de 17de-eeuwer stapte echt de natuur binnen met een open, studieuze blik. Dat deze kunstenaars de natuur, en zeker de 'hemelse gewelven', in een godsdienstig licht zagen en daaraan ook refereerden in hun werk, is weliswaar met egodocumenten niet echt aantoonbaar – van Ruisdael en zijn schilderende tijdgenoten bestaan nauwelijks schriftelijke ontboezemingen over hun diepere bedoelingen – maar wel aannemelijk.¹¹

Aansporingen voor schilders uit die tijd om naar de natuur te werken zijn te vinden in een van de weinige contemporaine boeken over kunst: het vermaarde 'Schilder-boeck' uit 1604 van Karel van Mander. Van Mander trachtte zijn tijdgenoten te inspireren om toch vooral buiten te oefenen naar de natuur, en de lucht in vele hoedanigheden uit te schilderen. 'De Schilder-jeught behoort sich ooc tot Lantschap te ghewennen, en daerom somtijts, alst gelegen is, vroeck buyten der Stadt te gaen, om te sien de natuere, en met eenen hun te vermaken met wat te teyckenen.' Schilders konden volgens hem een fraaie uitdaging vinden in het bestuderen van 't groot verhemelt'. En die vonden ze er ook duidelijk in. De vele uit de 17de eeuw overgeleverde landschapschilderijen en vooral ook de zeeschappen tonen de meest uiteenlopende wolkenformaties, meer of minder realistisch uitgebeeld. Met die wolken moesten de schilders ook weer niet al te scheutig zijn, aldus Van Mander: 'Verweten werdt ons van eenighe Volcken, / Dat wy nemmermeer en maken schoon weder, / maer de Locht altijt buyich en vol wolcken (...) Laet ons nu de Locht van wolcken ontlijven, / En somtijts gheheel suyverlijck verstaten (onbewolkt tonen)'.¹²

In het algemeen wordt aangenomen dat 17de-eeuwse olieverfschilderijen van landschappen, riviergezichten en 'zeetjes' binnen in het atelier (de 'schilder-camer') werden geschilderd. Uitgangspunten waren dan door de

kunstenaar buiten getekende en geaquarelleerde studies, het visuele geheugen ('uyt den gheest'), en niet zelden ook studies en ander werk van collegakunstenaars.¹³ Het ontbreken van meeneembare verftubes in combinatie met de in het algemeen verfijnde, tijdrovende schildertechniek – een voorstelling werd gewoonlijk in fasen opgebouwd en detailrijk uitgevoerd –, maakt dit waarschijnlijk. Toch valt zeker niet uit te sluiten dat met name de meer of minder schetsmatig uitgevoerde landschapschilderijen soms toch, geheel of gedeeltelijk, buiten zijn geschilderd: olieverf is ook op andere manieren mee naar buiten te nemen. We weten van romantische landschapschilders dat deze, tot de introductie van de zinken tube rond 1850 en mogelijk ook later nog, olieverf in zakjes van varkensblaas of potjes mee naar buiten namen. Hoe dit alles ook zij, in elk geval kan van de (wolken)luchten op 17de-eeuwse schilderijen worden vermoed dat deze soms, of vaker dan soms, direct naar de natuur zijn geschilderd. Men hoefde in de 'schilder-camer' immers maar een raam of luik te openen en men had het voorbeeld voor zich. Deze praktijk van het 'binnen buitenschilderen' is in ieder geval uit wat later tijd bekend. De neo-17de-eeuwse landschapschilder Barend Koekkoek (1803-1862), wiens zeer fijn uitgewerkte landschappen in olieverf ook nog in hoofdzaak of geheel binnen ontstonden (zij het vaak in zijn van grote ramen voorziene Kleefse torenatelier met zicht op de natuur), adviseerde reeds om de luchten 'voor uw venster gezeten' te bestuderen.¹⁴ En de Duitse romantische schilder van detailrijke landschappen Johann Christian Klengel (1751-1824), wiens werk evenzeer dicht bij de 17de-eeuwse landschapschilderkunst staat, antwoordde op een loftuiting bij zijn werk 'Kornernte': 'Deze wolken zijn me daarom zo goed gelukt, omdat ik ze vanuit mijn raam naar de natuur heb geschilderd.'¹⁵ Het is zinvol om dit in het achterhoofd te houden bij het bekijken van de schijnbare atelierwerkjes van 19de-eeuwse figuren als Andreas Schelfhout, Charles Leickert en anderen die in deze expositie zijn opgenomen. Natuurgetrouwheid en diepgaande natuurstudie waren vóór het aanbreken van de zogenaamde realistische en impressionistische schilderkunst zeer zeker wezenlijke items, hoe idyllisch en bedacht-romantisch veel van dit eerdere werk ook mag lijken.¹⁶

Aan sterk of minder sterk op tradities gerichte of voortbouwende kunstenaars is bij dit project enige – zij het beperkte – aandacht gegeven, mede om aan te geven dat het laat-19de-eeuwse en 20ste-eeuwse kunstlandschap niet enkel uit vernieuwers bestaat. Het tegendeel is zelfs het geval: werkelijke vernieuwers zijn zeldzaam (en niet per se verbeteraars). Kunstenaars die van een creatieve, originele, en verrassende omgang met het hier gekozen thema getuigen, hebben echter voorrang gekregen bij de nu eenmaal noodzakelijke selectie. Wat weer niet wil zeggen dat het werk van kunstenaars die min of meer pure (of ogenschijnlijk pure) 'luchtschappen' of landschappen met bijzondere luchten schilderen dan wel fotograferen, niet de moeite waard zou zijn. Vaak gaan aan dergelijke werken ook allerlei studies, keuzeprocessen en artistieke overwegingen vooraf. De eenmaal geboren fascinatie kan tot langdurige artistieke projecten leiden. Zo specialiseerde de Amsterdamse schilder Jan Grotenbreg (1946) zich in de periode 1972-2001 in het fenomeen 'wolkenluchten' en realiseerde een zeer lange reeks bijzondere wolkenschilderijen. Recent, in 2012, maakte Bruno van den Elshout (1979) bijna 9000 zogenaamde fotoportretten van de Noordzee-horizon ('New

Allaert van Everdingen (1621-1675)
Gezicht op Haarlem vanaf het Noorder Spaarne, ca. 1650
 Olieverf op doek op paneel, 39 x 65,5 cm
 Haarlem, Frans Hals Museum

Jan Grotenbreg (1946)
Untitled, 1985
 Olieverf op doek, 180 x 180 cm
 Particuliere collectie

Horizons'), waarvan een selectie in boekvorm verscheen. Aan fotografie kan door digitale manipulatie en andere originele ingrepen nog weer een creatieve dimensie worden toegevoegd (zie bijvoorbeeld werk van Matthijs Reppel (1952)).

De fascinatie en grote gevoeligheid voor luchten is overigens geenszins voorbehouden aan artistieke zielen. Daarvan getuigt bijvoorbeeld de inmiddels immens populaire, tienduizenden leden tellende internationale 'Cloud Appreciation Society', in 2004 opgericht – oorspronkelijk als grap – door de Brit Gavin Pretor Pinney. De bijbehorende website bevat inmiddels duizenden foto's en filmpjes van de meest bijzondere wolken(formaties) en van wolken waarin katten, vogels, engelen, cijfers en wat al niet in te herkennen zijn.¹⁷

Internationaal: studies

Hoe uitzonderlijk, of anders, is de Nederlandse artistieke reflectie op het fenomeen 'lucht' ten opzichte van het vele dat op dit gebied in andere landen gemaakt is? Een korte rondgang langs wat opmerkelijke voorbeelden van elders, waarbij we ons beperken tot westerse kunst, kan helpen de moderne Nederlandse kunstwerken waar het hier om gaat in een kunsthistorisch perspectief te plaatsen. Ook kan blijken waar soms inspiratie werd opgedaan.

Om te beginnen iets over studies: studies naar wolken, zonsondergangen en andere aspecten van de lucht. Deze vormen een subthema op de tentoonstelling. Interessant in dit verband zijn twee vroege 'artistieke onderzoekers' bij uitstek: Leonardo da Vinci en Johan Wolfgang von Goethe. Da Vinci (1452-1519) analyseerde in zijn beroemde (geïllustreerde) aantekeningen over schilderkunst de visuele effecten van zonnestanden, wolkenformaties en atmosferisch perspectief, alsook van de reflectie van lucht op water.¹⁸ De andere grote *homo universalis* uit de westerse geschiedenis, Goethe (1749-1832), die duizenden aquarellen en schetsen maakte in de natuur, hield zich bezig met meteorologisch onderzoek en maakte uiteenlopende getekende studies van luchten met wolkenformaties – en dichtte daar ook nog eens over. Dezelfde Goethe schreef overigens een lyrisch essay over de eerder al genoemde vader aller wolkenschilders Jacob van Ruisdael!

Wetenschappelijke studie en kunstzinnige verwerking gingen niet alleen bij hen hand in hand. Een Engels voorbeeld van eenzelfde gecombineerde benadering betreft John Constable (1776-1837), wiens honderden bewaard gebleven wolkenstudies in olieverf zijn voorzien van nauwkeurige aantekeningen over weersgesteldheden en de wolkentypes. Van hem is de uitspraak: 'Schilderkunst is een wetenschap, en moet worden beoefend als een onderzoek naar de natuurwetten.' Landschapschilderen – waarbij luchten cruciaal zijn – kon wat hem betreft zelfs 'worden beschouwd als een tak van de natuurwetenschap, waarvan schilderijen niet anders zijn dan de experimenten.' Constable noemde zijn geschets naar luchten 'skying', en de resultaten ervan staan bekend als 'cloudscapes'.¹⁹

Dit studeren op wolken, en op luchten in het algemeen, kennen we verder van talloze andere kunstenaars uit de 19de eeuw. Zeker van schilders met een romantische inslag: Caspar David Friedrich, William Turner, Alexander Cozens, Johan Christian Dahl, Carl Blechen, Karl Friedrich Schinkel, Johann

William Turner (1775-1851)

Wolken en water, ca. 1840

Olieverf op doek, 32,2 x 49,1 cm

Zwolle & Heino/Wijhe, collectie Museum
De Fundatie

Georg von Dillis, en bijvoorbeeld Pierre-Henri de Valenciennes, hebben stuk voor stuk boeiend studiemateriaal nagelaten. Daarbij zijn vanaf het begin niet enkel water- en olieverf ingezet – de meest voor de hand liggende materialen –, maar ook zwart krijt en pastel, grafiet, en pen en inkt. De daaropvolgende meer realistisch en impressionistisch georiënteerde kunstenaars studeerden evenzeer ijverig op luchten. Zo maakte Eugène Boudin vele wolkenstudies aan de Normandische kust, en ook van Monet en Courbet kennen we wolkenstudies. Al dit studeren op luchten is kunstenaars blijven boeien: recent bijvoorbeeld maakte de Franse kunstenaar Olivier Masmon-
 teil (geb. 1973) niet minder dan zo'n 1000 virtuoos geschilderde wolkenstudies (2007-2009). Al dit studeren heeft schilders geholpen de blik te scherpen, de hand te trainen, en ook materiaal te verzamelen ter verwerking in latere, meer uitgewerkte, schilderijen.

Internationaal: kunst

Als we in de geschiedenis van de internationale moderne kunst – circa 1850 tot heden – op zoek gaan naar autonome kunst waarin de lucht een hoofdrol speelt, dan blijkt het veld onoverzienbaar. Niet alleen binnen de oeuvres van de hiervoor onder 'studies' genoemde 19de-eeuwers zijn de meest fantastische voorbeelden te vinden. Nadien zijn in tal van landen door kunstenaars luchten geschilderd, getekend, gefotografeerd en gefilmd, dan wel aspecten van het luchtruim verwerkt in eigen creaties. Men hoeft maar te zoeken op internet met steekwoorden als 'wolk', 'nuage', 'cloud' en 'rainbow in art', en onder 'afbeeldingen' ontrollen zich voor het oog ontelbare voorbeelden. Met een paar sprekende, originele kunstwerken uit de 20ste eeuw zij hier volstaan. De Frans-Amerikaanse Marcel Duchamp sloot – in zijn dadaïstische periode – Parijse lucht op in een apothekersampul ('Air de Paris', 1919). De Belg René Magritte liet wolken op een schilderij-binnen-een-schilderij ineenvloeien met de 'echte' (maar eveneens geschilderde) wolken er omheen ('La condition humaine', 1933). Roger Raveel uit het Vlaamse Machelen schilderde een kolossaal doek getiteld 'Een karretje om de hemel te vervoeren' (1970; collectie Frans Hals Museum | De Hallen Haarlem). En beider landgenoot Jan Fabre maakte een realistische, vier meter hoge sculptuur van een man-met-maatstok met de titel 'De man die de wolken meet' (1998; opgesteld in diverse steden).²⁰

Dan is er de Amerikaanse kunstenaar James Turrell die vanaf de jaren 1960 op tientallen plaatsen in de wereld 'Skyspaces' maakte: gewoonlijk speciaal ontworpen ruimtes met een opening in het dak waardoor men de hemel in alle rust kan beschouwen. In Nederland – bij Kijkduin – realiseerde Turrell een vergelijkbaar werk ('Hemels gewelf', 1996). Aan zijn ultieme observatorium, in de anderhalve kilometer brede 'Roden Crater' in Arizona, wordt al sinds 1979 gewerkt. Bliksem is het uitgangspunt voor een werk van een andere Amerikaan, de Land Art-pionier Walter de Maria. Diens 'The Lightning Field' (New Mexico, 1977), bestaande uit 400 hoge roestvrij stalen palen, kan bij onweer een indrukwekkend schouwspel met bliksem-schichten tonen. De Deen Olafur Eliasson 'varieerde' op de zon en zonlicht met zijn indrukwekkende 'The weather project' (2003) in de Londense Tate Modern, een installatie samengesteld uit honderden lampen, een spiegel en vochtverspreiders. Regen is het thema van de ingenieuze 'Rain Room'

James Turrell (1943)
Hemels gewelf, 1996
 Kijkduin (Machiel Vrijenhoeklaan)

(2012) van Random International: bezoekers kunnen erin rondwandelen zonder nat te worden doordat de installatie reageert op bewegingen. De maan inspireerde de Rus Leonid Tishkov (1953) tot zijn 'Private Moon' (2005): een maanvormige lichtbak van ruim twee meter lang die de hele wereld over reisde, met bijzondere fotowerken als resultaat.

Ook, en vooral, wolken blijven steeds boeien. De Duitse kunstenaar Gerhard Richter schilderde in de jaren 1960/1970 zijn fameuze grote 'Photo-Bilder' op doek van wolkenformaties. Een tweede voorbeeld: de Japanse 'studio Tetsuo Kondo Architects' realiseerde sinds 2010 diverse 'cloudscapes': kunstmatige wolken in binnenruimtes, onder meer in een doorzichtige container met daarin behalve de wolk een trap die het de bezoeker mogelijk maakt door de wolk heen naar boven te klimmen (2012). Het project is enigszins verwant aan Berndnaut Smildes rond dezelfde tijd gestarte 'binnenwolken'-project, zij het dat bij de laatste de zeer uitgewogen fotoregistraties de eigenlijke kunstwerken zijn. Het produceren van kunstmatige wolken gaat overigens terug op de theaterpraktijk, waar stoomproducerende wolken- en rookmachines al sinds de 18de eeuw of eerder in gebruik zijn om mist en neveffecten te realiseren.

Rob Sweere (1963)
Silent Sky Project 37, 19.9.2010
(Locatie: Amsterdam, Jeruzalemkerk)

Beperking

Zo eindeloos en vindingrijk als er op het thema 'lucht' in de internationale kunstwereld is gevarieerd, zo rijk geschakeerd is ook de Nederlandse kunstproductie rond dit thema. Beperking was, om praktische redenen, geboden, waardoor vele kunstwerken hier niet aan bod komen – ongetwijfeld veelal ten onrechte. Zoals bijvoorbeeld Rob Sweere's internationale 'Silent Sky Project' (2004-heden), dat bestaat uit tal van opnames van in steden of landschappen neergevleide mensen, in uiteenlopende patronen, die samen in stilte de lucht beschouwen. Rudi van de Wint biedt in zijn reusachtige levenswerk 'De Nollen' bij Den Helder zicht op de hemel in zijn bouwwerk 'Aether' (met een blauw geschilderde koepel met een gat), en schiep bovendien een reusachtig regenboogwerk. Jan Cremer, Armando, Willem van Althuis, Marijke van Warmerdam, Jan Grotenbreg: zij en vele anderen die iets, of veel, met wolken, horizon of hemel gedaan hebben, komen in de hierna volgende – betwistbare – keuze eveneens niet aan bod. Een aantal van hen kwam overigens wel eerder aan de orde in 'Zó Hollands' en 'Naar zee', twee eerdere tentoonstellingen in de 'Hallén Haarlem Zomerserie'.

Toekomst

De lucht, het immense uitspannel, is niet alleen basisvoorwaarde voor ons aardse bestaan, maar tevens een blijvende bron van verwondering, bewondering en soms ook verbijstering. Vooralsnog is de lucht ook het enige deel van de natuur dat, ondanks vliegverkeer, satellieten en uitzichtbelemmerende hoogbouw, een op het oog (en niet meer dan dat) nog onbedorven, ongerept aanschijn heeft. De lucht laat, in vergelijking met land en zee, nog het minst zien van de menselijke aanwezigheid en de daaruit voortvloeiende activiteiten. De landschapsschilder Jan Voerman merkte rond 1909 op, toen hij met lede ogen aanzag hoe de schilderachtigheid van zijn IJsselse omgeving werd aangetast: 'aan de lucht kunnen ze goddank niet raken en de lucht, die moet het tenslotte doen!'.²¹ Een halve eeuw later, in 1950, leg-

de de Nederlandse auteur F. Bordewijk in een van zijn verhalen de volgende woorden in de mond van een vertwijfelde man: ‘De mens (...) heeft het vermogen de aarde te vormen en te vervormen, ook het vuur, het water. Hij is zelfs doende aan de zee, waarvoor ik slechts naar ons eigen land behoefte te verwijzen. Alleen over de lucht heeft hij geen macht. Voor hoelang nog?’²² Niet voor lang: zoveel is inmiddels, nu we opnieuw een halve eeuw verder zijn, wel duidelijk geworden. Niet alleen de horizon is, in elk geval in Nederland, op veel plaatsen ‘vervuild’ door immer voortgaande bebouwing. Ook het luchtruim als geheel raakt alsmatruil en voller als gevolg van het massalere vliegverkeer en toenemende CO₂-uitstoot (de luchtvervuiling schijnt de vorming van (schilderachtige) wolken te bemoeilijken). Atoomprouven en kernwapens, maar ook immense vulkaanuitbarstingen zoals recent op IJsland, hebben een immens effect op kwaliteit en aanschiin van het luchtruim. Voor de kunstenaars Raquel Maulwurf waren zulke rampzalige verschijnselen aanleiding tot het maken van indrukwekkende houtskoolwerken met een alarmerende uitstraling.

Los van deze wat sombere kanttekeningen, kan gelukkig gesteld worden dat het immer veranderlijke luchtruim nog steeds een bron van fascinatie en inspiratie blijft: voor niet-kunstenaars (al dan niet verenigd in de ‘Cloud Appreciation Society’) maar zeker ook voor kunstenaars. De laatste nodigen ons met hun kunstwerken uit, de blik wat vaker omhoog te richten: naar zon, wolken, regenbogen, en de oneindige sterrenhemel. Zoals de schilder J.H. Weissenbruch ooit opmerkte: ‘Schilders kunnen nooit genoeg naar de lucht kijken. Wij moeten het van boven hebben.’²³

Raquel Maulwurf (1975)
Semipalatinsk 22 XI 1955, 2008
 Houtskool en pastel op museumkarton,
 112 x 152 cm
 Collectie Frank Kortstee. Courtesy
 Livingstone gallery

1 – Frank 2011, 281. 2 – Idem, 132. Met dank aan Charlotte Ulmann. 3 – Frankl 1978, 57-58. Met dank aan Jeroen Brink. 4 – Tekst uit 1977. Geciteerd naar de website van het Nederlands Auschwitz Comité, www.auschwitz.nl. 5 – Bosma (red.) 2001, 117. 6 – Zie hierover o.a. Erfteimeijer 2009, 52-55. 7 – Nescio 2002, 7, en Koopmans 2013. 8 – Zie o.a. Dullaart 2003. 9 – Koekkoek 1841, 71. 10 – Zie o.a. Erfteimeijer 2009, 61-66. 11 – Zie o.a. Leeftang 2002, en publicaties van R. Falkenburg. 12 – Van Mander 1604, hoofdstuk 8 ‘Van het Landtschap’, fol. 34r-35v. Ook Samuel van Hoogstraeten wijdt in zijn ‘Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst’ (1678) enige aandacht aan het schilderen van wolkenluchten. 13 – Buijsen 1993, 46-52. 14 – Koekkoek 1841, 243-244. 15 – Hardtwig 2002, 17. 16 – Zie hierover Erfteimeijer 2009, 69-72. 17 – Zie www.cloudappreciationsociety.org. Met dank aan Jeroen Brink. 18 – Da Vinci 1989, o.a. 161-169. 19 – ‘Painting is a science and should be pursued as an enquiry into the laws of nature.’ Geciteerd in Piper 1965, 102-104. 20 – Het werk is geïnspireerd op een figuur in de film ‘Birdman of Alcatraz’ (1962). Toevalligerwijs, zonder kennis van Fabre’s werk, gaf de Nederlandse kunstenaar Teun Hocks in 2010 hetzelfde gegeven vorm in een van zijn digitale fotowerken (mededeling Teun Hocks). 21 – Boudewijns en Van Ulsen 1994, 62. 22 – In ‘Land zonder nacht’, 1950 (geciteerd uit Bordewijk 1982, 188. 23 – Jacobs, Janssen en Van Heteren (red.) 1999, 227-233.

STUDIES

Eeuwenlang al maken kunstenaars studies en schetsen van de lucht. Met potlood en penseel, en sinds de moderne tijd ook met het fototoestel. Nooit is de lucht hetzelfde – in elk geval niet in Nederland. Vooral ‘onze’ vermaarde wolkenformaties blijken een onuitputtelijke bron van studie.

Sommige schetsen zijn louter voorbereidend materiaal voor olieverfschilderijen, zoals de honderden die Andreas Schelfhout maakte. Schetsen van Mondriaan, Willem den Ouden en andere meer moderne kunstenaars hebben veelal een zelfstandige betekenis.

Tot zo’n 50 jaar geleden kon men buiten nog vaak schetsende kunstschilders aantreffen. Tegenwoordig is dit buitenwerken iets zeldzaams onder professionele kunstenaars. Maar verdwenen is het zeker niet, getuige recent werk van bijvoorbeeld Kris Spinhoven.

na middelen
tijd de avond

Andreas Schelfhout 1787-1870
Wolkenstudie met kleurnotities en opschrift
'namiddag tegen de avond'
Potlood en aquarel, 21,5 x 33 cm.
Den Haag, Gemeentemuseum

Jan Hendrik Weissenbruch 1824-1903
Polderlandschap met molen en vee
Aquarel op papier, 38,7 x 54,6 cm
Particuliere collectie, voorheen Simonis & Buunk, Ede

Willem Roelofs 1822-1897
Waterlandschap met wadende koeien
 Olieverf op doek, 24,2 x 38,9 cm
 Ede, collectie Simonis & Buunk

*Schetsboekblad met de IJssel bij
 Doesburg*, 31 juli 1883
 Potlood op papier, 12,5 x 17,5 cm
 Den Haag, Gemeentemuseum

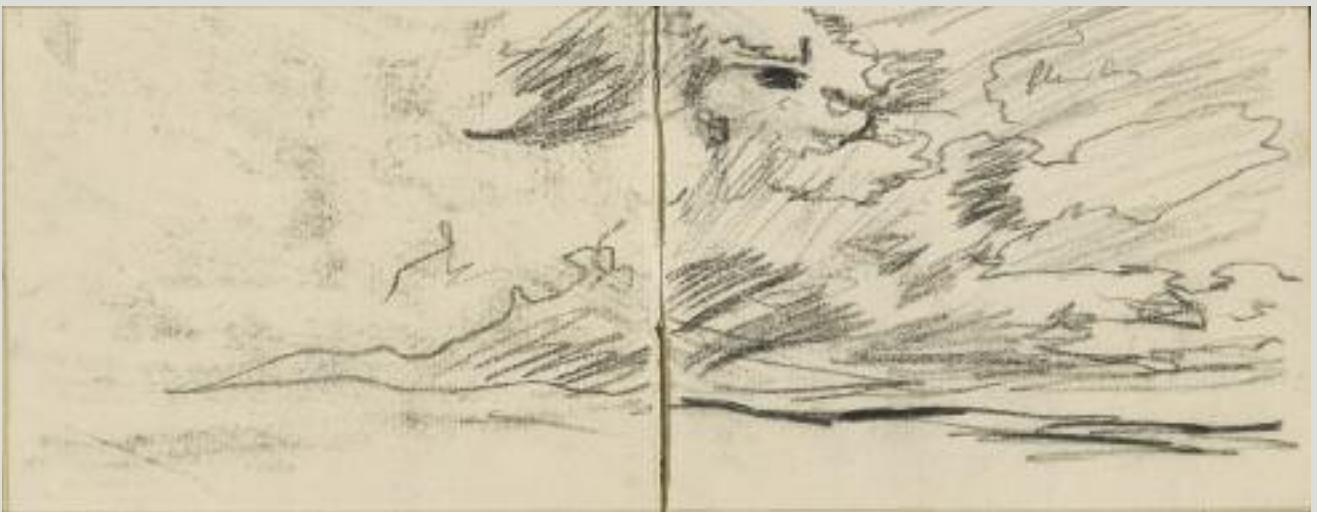
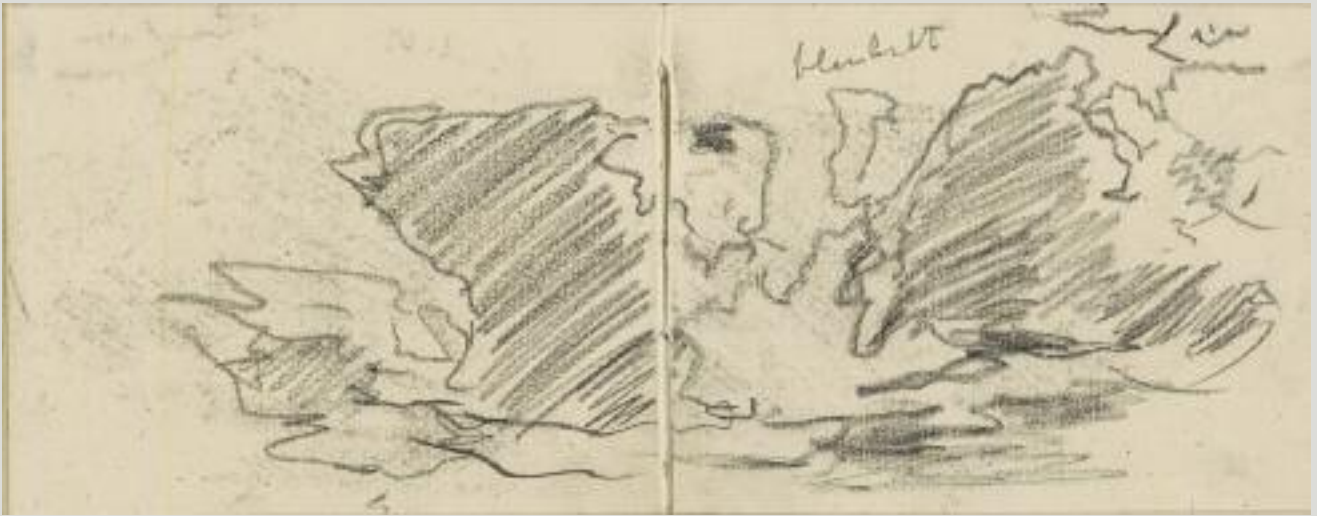
Een van Roelofs' studies naar het Hollandse landschap: hij schilderde er vele op een dergelijk klein formaat. Curieus is de volgende observatie van een tijdgenoot over de buitenstudies: 'Roelofs gebruikte een instrument, dat zonderling mag heeten voor een landschapkunstenaar: een passer. Hiermee mat hij heel nauwgezet uit, waar de horizon komen moest. Dan werd er een lijn getrokken, om dien vast te stellen. De lucht werd dan ook niet bovenaan begonnen (...) Van uit den horizon werd beurtelings er boven en er onder geschilderd, om evenredigheid, evenwicht en harmonie te behouden; lucht en landschap werden dan vervolgens uit dien kern ontwikkeld.'¹ 1 – Van Heteren en Te Rijdt (red.) 2006, 44.

Jacobus van Looy 1855-1930
Wolkenstudie boven maailand, 1898
 Pastelkrijt op papier, 30,4 x 47,6 cm
 Stichting Jacobus van Looy

Wolkenstudie uit Spanje, 1886
 Zwart krijt op papier, 11 x 18,3 cm
 Stichting Jacobus van Looy

Wolkenstudie, 1901
 Potlood, 11,1 x 13,7 cm
 Stichting Jacobus van Looy

George Hendrik Breitner

1857-1923

Wolkenstudies

Potloodschetsen in schetsboek

Amsterdam, Rijksmuseum

De bovenste schets werd door Breitner uitgewerkt in een olieverfschilderij ('Maannacht', Parijs, Musée d'Orsay), dat een eeuw later inspiratiebron werd voor een kolossaal schilderij van Robert Zandvliet (zie p. 96).

Jan Voerman 1857-1941
Landschap – studies
Olieverf op paneel, 18 x 23,5 cm
Olieverf op doek, 17,5 x 20,5 cm
Zwolle & Heino/Wijhe, Museum
De Fundatie

Regenbui
Olieverf op paneel, 28 x 42 cm
Zwolle & Heino/Wijhe, Museum
De Fundatie

Jan Voerman 1857-1941

Hoge wolkenlucht boven Hattem
Zwart krijt op papier, 21,5 x 35 cm
Zwolle & Heino/Wijhe, Museum
De Fundatie

Hoge wolkenlucht
Zwart krijt op papier, 21,5 x 35 cm
Zwolle & Heino/Wijhe, Museum
De Fundatie

Willem Bastiaan Tholen 1860-1931

Studie (Avondlucht boven water)

Olieverf op doek, 24,5 x 30,5 cm

Studie (Wolkenlucht boven water met zeilscheepjes)

Olieverf op doek, 24,5 x 30,5 cm

Haarlem, collectie Ruud van der Neut

Tholen: 'Om vertrouwd te worden met de natuur – met het groote water – met het treffende, dat in de lucht kan gebeuren – is levenstijd, ondervinding noodig.'¹ 1 – Knuttel 1944, 6.

Piet Mondriaan 1872-1944
Bomenrij in drassig landschap (Boerderij
'Geinrust' aan het Gein), 1905/1906
Aquarel, krijt en pastel op grijs papier,
48,5 x 67 cm
Haarlem, Frans Hals Museum | De
Hallen Haarlem

Een hoogtepunt uit de vroege, realistische fase van Mondriaan, toen deze nog eindeloos studies in verf en krijt maakte aan Amstel en Gein, met accenten op lucht en water. Later zou hij dergelijk werk zien als voorbereiding op zijn 'Nieuwe beelding'-werk, dat slechts schijnbaar abstract is: 'de natuur ontroert mij diep; ik schilder de natuur (nu) slechts op een andere wijze', stelde hij in 1919-1920. Hij zocht in zijn latere werk 'zuivere uitdrukking van die onbegrijpelijke kracht, welke universeel werkt'.¹ 1 – Mondriaan 1986, 24, 28.

Willem den Ouden 1928

Vier etsen 'Lucht en water', 1979

Ets op koper, elk 9 x 13,1 cm

Amsterdam, Rijksmuseum

Westenwind, motregen, 2006 ▶

Waterverf op papier, 39 x 50 cm

Collectie Willem den Ouden

Noordwestenwind. Stapelwolken, 2008 ▶

Potlood op papier, 20 x 29,5 cm

Collectie Willem den Ouden

Een serie etsen, gemaakt aan de rivier de Waal in de zomer van 1979. Den Ouden legde vlot diverse weersgesteldheden vast, direct op de etsplaatjes. 'Ik wist me al wat meer raad met de ruimte in de lucht', constateerde de kunstenaar later.¹

1 – Van der Wal 2003, 120.

'Stapelwolken. Dat zijn mijn favoriete wolken. Ze hebben een prachtige bovenkant. Het zijn de wolken die Jacob van Ruisdael schilderde. Stapelwolken worden ook wel bloemkoolwolken genoemd. Ze komen uit de Atlantische Oceaan via Schotland en dan rechtstreeks van de Noordzee. Het zijn prachtwolken.'¹ Aldus Willem den Ouden, die aan de Waal en elders talloze malen de lucht bestudeerde met potlood, etsnaald en penseel. 1 – Van Garrel 2010, 37.

Krijn Giezen 1939-2011

Zonder titel, 1995

WATERVERF OP PAPIER, 38 x 56,2 cm

Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal

Zonder titel, 1996

WATERVERF OP PAPIER, 38,2 x 56,7 cm

Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal

Johan Claassen 1943
Cloudbox/Mirrorbox, 1975
Gemengde techniek, 4,50 m hoog

Claassen bestudeerde en fotografeerde de lucht vele dagen en nachten vanuit deze 'wolkenkist': een zwart geschilderd houten hok, waarin een stoel was geplaatst voor een schuingeplaatste spiegel die de lucht reflecteerde. 'Hoe langer ik drie meter boven het weiland in deze kist in mijn spiegel kijk en hoe rustiger ik word in mijn denken, hoe meer subtiele veranderingen in licht en kleur zich afspelen in mijn venster op de hemel.' En: 'Hoe dieper de stilte groeit in dit zwarte hok, hoe intenser de ruimte zich uitbreidt.'¹ De 'Cloudbox/mirrorbox: a present for the Dutch sky' werd gerealiseerd bij het Noord-Hollandse Warder (gemeente Zeevang) aan het IJsselmeer, in het kader van het experimentele landschapsproject 'Zeevang' (1975). Naast Claassen deden onder anderen ook Krijn Giezen en Pieter Engels mee (beiden eveneens op deze expositie vertegenwoordigd). Een paar jaar later maakte Claassen met behulp van een 'Aelograaf' (1977-1978) zogenaamde 'windtekeningen': de wind stuurde daarbij het tekenmateriaal.

¹ - Elders e.a. 1977, 28-41.

Kris Spinhoven 1959
Avondlucht, september 2009
Olieverf op papier, 19 x 25 cm
Particuliere collectie

Col Accarias, maart 2006
Olieverf op papier, 19 x 25 cm
Collectie kunstenaar

“Terwijl je schildert, draait de zon en zie je vanuit je ooghoek alweer het volgende schilderij dat je wilt maken.”¹ Kris Spinhoven, opgeleid aan de Koninklijke Academie in Den Haag, schilderde tot op heden vele honderden studies in de buitenlucht, zoals deze luchtstudies in de Franse streek Trièves (Vooralpen). In 1980 ontdekte ze deze streek: ‘Het heeft tien jaar geduurd voor ik de vertrouwdheid met het land voelde, die ik nodig heb om het te kunnen schilderen. Eenmaal begonnen kon ik er niet meer mee ophouden.’² Daarnaast schilderde zij veelvuldig in Nederland in de duinen, de polders en aan zee. Met haar werk sluit zij aan bij een inmiddels eeuwenlange traditie van buitenschilderen. 1 – Van der Wal 2013, 287.

2 – www.krispinhoven.nl

WOLKEN

Wolken: ze zijn er in ontelbare soorten. Van majestueus en overdonderend tot bescheiden en subtiel. En van inktzwart of helder wit, tot staalblauw, fel oranje of diep paars. De 17de-eeuwse Haarlemmer Jacob van Ruisdael geldt als de ontdekker bij uitstek van de wolkenlucht als schilderkunstig motief. Sindsdien wierpen talloze kunstenaars zich op dit even boeiende als veranderlijke fenomeen boven – en soms ook onder – onze hoofden.

Andreas Schelfhout 1787-1870
Duinlandschap met zicht op Haarlem, 1847
Olieverf op paneel, 31,6 x 41,1 cm
Ede, collectie Simonis & Buunk

Een romantisch landschap onder een indrukwekkende wolkenlucht, in de geest van de 'Haarlempjes' van de 17de-eeuwer Jacob van Ruisdael. Zij het met één herkenbaar eigentijds element: de aan de stoompluim herkenbare stoomtrein. De Haagse schilder Schelfhout genoot tijdens zijn leven een immense populariteit met dergelijke detailrijke en sfeervolle landschappen, waarvan hij er honderden maakte. Bij zijn dood trof men een lijst aan met liefst 42 voorbestellingen van mensen met een volgnummer.¹ Nog tot kort voor zijn overlijden op zijn 83ste leverde Schelfhout schilderijen op hoog niveau af. 1 – Quarles van Ufford 2009, 189.

J.H. Louis Meijer 1809-1866

Een schip in een zeestorm, ca. 1850

Olieverf op paneel, 66 x 88 cm

Rademakers collectie

Zeegezichten leenden zich al in de 17de eeuw uitstekend voor het weergeven van imponerende wolkenluchten, liefst bij stormweer. Louis Meijer was in de 19de eeuw een grootmeester in dit specialisme, met liefde voor zowel het grootse als het detail – zoals dit schilderij laat zien. Meijer werd opgeleid in Amsterdam maar tevens in Parijs, waar hij nadien ook nog enkele jaren zou wonen. De beroemdste leerling van deze romanticus was Jacob Maris, die echter juist een van de hoofdfiguren zou worden van de impressionistisch georiënteerde Haagse School.

Charles Leickert 1816-1907
Ijsgezicht met molen en koek-en-zopie,
1860

Olieverf op doek, 76 x 110 cm
Oosterbeek/Londen, collectie
Kunstgalerij Albricht

Hollander kan het niet: een vlak land met een molen, schaatsers op het ijs, en daarboven een machtige wolkenlucht. De maker Leickert was overigens zelf geboren in Brussel, en verbleef de laatste twintig jaar van zijn leven in Mainz. In de tussenperiode echter volgde hij lessen in Den Haag aan de kunstacademie en bij Schelfhout, en verhuisde hij in 1848 naar Amsterdam. Ook na zijn emigratie naar Duitsland (Mainz) in 1887 ontstonden nog diverse Hollandse ijs- en stadsgezichten, mede op basis van tekenwerk naar de werkelijkheid (bijna 1000 schetsen en studies zijn van hem bewaard gebleven).¹ 1 – Kraaij 1996 en Kraaij 1997.

Willem Roelofs 1822-1897

*Een Hollands zomerlandschap met koeien
aan het water*

Olieverf op doek, 58 x 109 cm

Eindhoven, Kunsthandel A.H. Bies

Een expositie over luchten in de Hollandse kunst is ondenkbaar zonder werk van Willem Roelofs, de virtuoze Haagse landschapschilder. Mesdag en (korte tijd) Van Gogh behoorden tot zijn leerlingen. Roelofs sprak zelf van 'de adem der natuur' die in de landschapschilderijen moest terug te vinden zijn. Zijn olieverfschilderijen voor de verkoop ontstonden overigens binnen in het atelier, op basis van kleine, buiten gemaakte (olieverf)schetsen. Die studies toonde hij pas heel laat in zijn leven voor het eerst op een verkoopexpositie.¹ 1 – Van Heteren en Te Rijdt (red.) 2006, 47.

J.H. Weissenbruch 1824-1903

Molens in een polderlandschap

Olieverf op doek, 57,2 x 83,3 cm

Ede, collectie Simonis & Buunk

Een uitgesproken Hollands polderlandschap, met regenwolken waar doorheen de zon op het weiland schijnt. De Haagse schilder Weissenbruch was specialist in dit soort landschapschilderijen, waarin de lucht wezenlijk is. Ooit verklaarde hij in een interview: 'Licht en lucht, dat is de kunst! Ik kan in m'n schilderijen, vooral in de luchten, nooit licht genoeg brengen. (...) De lucht op een schilderij, dat is een ding! Een hoofdzaak! Lucht en licht zijn de groote tovenaars. De lucht bepaalt het schilderij. Schilders kunnen nooit genoeg naar de lucht kijken. Wij moeten het van boven hebben.'¹ 1 – Het complete interview is opgenomen in Jacobs, Janssen en Van Heteren (red.) 1999, 227-233.

Jacob Maris 1837-1899

Wolk effekt, 1877

Olieverf op doek, 38,2 x 60,1 cm

Ede, collectie Simonis & Buunk

De titel 'Wolk effekt' is door de schilder Jacob Maris zelf achterop dit schilderij geschreven. Deze geeft precies aan waar het in dit schilderij om gaat: het magnifieke effect dat een wolkenhemel kan hebben. Effect – de uitwerking op iemands gemoed of stemming – was leidraad bij Haagse School-schilders als Jacob Maris, Hendrik Mesdag en anderen. Gefascineerd door de sfeer van duinlandschappen, polders en plassen in het waterrijke Holland, legden zij impressies daarvan vast in aquarellen en olieverfwerken. Het schetsmatige was voor die tijd modern, en niet voor iedereen acceptabel: 'Daarentegen wordt mij verweten dat mijn schilderijen niet af zijn, hoe ik mijn lucht ook doorwerkt heb. Nu, 'af' in de gewone betekenis van het woord is mijn werk zeker niet. Door in dien zin het af te maken, zou ik er het leven uithalen.'¹ 1 – Van Heteren e.a. 2003, 76.

Jan Voerman 1855-1930

Vroege morgen, 1910

Olieverf op doek, 54 x 73 cm

Zwolle & Heino/Wijhe, Museum
De Fundatie

Grootse, soms onwaarschijnlijke wolkenformaties: ze kenmerken veel schilderijen van de aan de IJssel bij Hattem werkende Jan Voerman. Zijn vrouw schreef ooit: 'Het moet zo zijn, dat hij de eigen ziel gereflecteerd voelde in die wolken. Toen hij een nieuw schilderij met luchten aan een vriend toonde, zei hij eens: "Ach weet je, die wolken zijn in werkelijkheid niet zo, zo ben ik van binnen!"' Voerman was dermate gebiologeerd door wolken, dat hij eens op weg naar Amsterdam terugkeerde naar huis toen hij zag dat er een imposante wolkenpartij boven zijn woonstreek verscheen.¹ 1 – Boudewijns en Van Ulsen 1994, 42-43.

Henri Savrij 1871-1942
Landschap bij Haarlem
Olieverf op doek, 50,5 x 80,5 cm
Haarlem, Frans Hals Museum | De
Hallen Haarlem

Een van de vele geschilderde gezichten op Haarlem. Eeuwenlang was dit een uiterst aantrekkelijk onderwerp voor schilders. Inmiddels is dit vrije zicht op het stadssilhouet vanuit de duinen vrijwel niet meer aanwezig. In de 19de en vroeg-20ste eeuw werden dergelijke 'Haarlempjes', in navolging van Jacob van Ruisdael en diens tijdgenoten, geschilderd door onder anderen Andreas Schelfhout, Charles Leickert, J.H. Weissenbruch en H.M. Savrij (dit schilderij). Recent nog bouwde de jonge kunstenaar Casper Faassen op zijn manier voort op deze traditie (zie p. 53).

Marius Richters 1878-1955
Storm, riviergezicht, 1936
Olieverf op doek, 90,5 x 100,5 cm
Rotterdam, Museum Boijmans
Van Beuningen

Een stormlucht met een geweldige dynamiek: de Rotterdamse kunstenaar Marius Richters maakte diverse van dergelijke landschappen en riviergezichten (Maas, Merwede) waarin het accent op de lucht ligt. Richters is met name bekend gebleven door zijn schilderijen van het Rotterdam van vóór het bombardement van 1940. Naast zijn autonome schilderijen maakte de kunstenaar ook wand-schilderingen voor het (niet gebombardeerde) stadhuis te Rotterdam, en kerkelijke kunst.¹ 1 – Van der Zeeuw en Van der Wolde 2005.

Leo Gestel 1881-1941
Herfst, 1909
Olieverf op doek, 53,5 x 61 cm
Bergen, collectie Kranenburgh

De herfst met zijn periodieke stormen is het seizoen bij uitstek van boeiende wolkenluchten vol beweging. Leo Gestel schilderde ruim een eeuw geleden deze imponerende herfstlucht, mogelijk bij het Utrechtse dorpje Montfoort waar hij toen wel meer landschappen schilderde. Hij bestudeerde daar de effecten van zonlicht en toonde de resultaten ervan in 1910 op wat te boek staat als de eerste moderne-kunstexpositie van Amsterdam – georganiseerd door de Amsterdamse schildersvereniging St.-Lucas (locatie Stedelijk Museum). Een tentoonstellingskritiek vermeldt twee landschappen van Gestel ‘met sterk bewogen luchten – twee momenten van hetzelfde tafereel : het ene ’s morgens, toen de zon nog klaterend goud schoot vanuit hoge wolken (...), en het andere ’s middags, toen de lucht kalmer was.’¹ 1 – Loosjes-Terpstra 1983, 9.

Leo Gestel 1881-1941

Terugkomst van de akkers, ca. 1919

Olieverf op doek, 50,7 x 61 cm

Alkmaar, Stedelijk Museum Alkmaar

Wolkenluchten spelen een bijzondere rol in het veelzijdige, modernistische schilderwerk van Leo Gestel. Gestel experimenteerde zijn leven lang met nieuwe stijlvormen, waarvoor hij inspiratie vond in Parijs en elders. Hij zocht voortdurend naar meer intensiteit en uitdrukkingskracht in zijn werk. Dit landschap met de massieve, dominant aanwezige wolken valt te plaatsen in zijn vroege jaren, toen hij veel in en rond het Noord-Hollandse Bergen schilderde (in 1921 vestigde hij zich er). Gestel wilde romantiek en impressionisme achter zich laten: 'We zijn echter geen impressionisten, maar de kunstenaars van heden voelen vollediger. Ja, kunst zou men in beeld of klank gebrachte ontroering kunnen noemen – ik noem het liever de uitspraak van ons hele mens zijn.'¹ 1 – Loosjes-Terpstra 1983, 26.

Anthonie P. Schotel 1890-1958
Zuiderzee, Enkhuizen
Olieverf op doek, 53,5 x 53,5 cm
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vooral met sfeervolle Zuiderzeegezichten zoals dit schilderij wist de in Dordrecht geboren Anthonie Schotel – verre familie van zeeschilder Johannes Schotel – roem te vergaren. Hij woonde enige tijd in Volendam, en vanaf 1929 tot aan zijn overlijden in het Noord-Hollandse Laren. Schotel was met zijn schildersezels overigens niet alleen aan het IJsselmeer te vinden, maar ook elders in Nederland (Zeeland, Scheveningen) en in Frankrijk. Lag het accent in zijn vroege werk vaak op vissersschepen, later in zijn leven liet hij de wolkenluchten domineren. Nog in zijn laatste levensjaar ontstond een bijna twee meter breed doek 'Onze Zuiderzee'. 'Schilder niet om te leven, maar leef om te schilderen!', moet Schotels lijfspreuk zijn geweest.¹ 1 – Denninger 2012, 8.

Henk Chabot 1894-1949
Brand van Rotterdam, 1940
Olieverf op doek, 120 x 140 cm
Rotterdam, Chabot Museum, in
langdurig bruikleen van de gemeente
Rotterdam

Een door vuur en rook verduisterde lucht boven Rotterdam, na de bombardementen door Nazi-Duitsland in 1940. De toen vlakbij Rotterdam – in Bergschenhoek aan de rivier de Rotte – woonachtige schilder/beeldhouwer Chabot was ooggetuige van de ramp. Bovendien verloor hij door de bombardementen een groot deel van zijn artistieke werk dat berustte in zijn atelier aan de Wijnhaven in Rotterdam. ‘Brand van Rotterdam’ geldt als Chabots bekendste schilderij, dat hem laat zien in al z’n expressionistische kracht. Rotterdam, de stad waar Chabot aan de academie studeerde, lang woonde en ook overleed, bezit sinds 1993 een eigen Chabot Museum, tegenover Museum Boijmans Van Beuningen.¹ 1 – Zie o.a. Ott 1981.

Gerrit Benner 1897-1981

Water en wolken, 1970

Olieverf op doek, 60 x 75 cm

ING Collectie

Wolken als machtige vegen in het luchtruim: een werk vol kracht en essentie van de Friese expressionist Gerrit Benner. De autodidact Benner verwierf rond zijn 60ste internationale roem met zijn bijna-abstracte schilderijen van landschappen en kustgezichten, die bewust schetsmatig en aanduidend zijn: 'Een schilderij is goed als het niet af is. Net als bij ideeën. Ideeën die af zijn, zijn dood. (...) Alles vloeit, net als in het leven – dat komt ook nooit klaar.'¹ 1 – Westenbergen Van Dooren

2005, 4.

Carel Willink 1900-1983
Gezicht op een stad (ook: *Gezicht op Amsterdam*; *Naderend onheil*; *Fantasie op Amsterdam*), 1944
Olieverf op doek, 85 x 112,5 cm
Nijmegen, Museum Het Valkhof

‘Willinkluchten’: het is een begrip geworden. Ze zijn prominent aanwezig in dit schilderij, dat een kenmerkend hoogtepunt is uit het oeuvre van deze Amsterdamse schilder. Te zien is een stadsgezicht geïnspireerd op Willinks woonstad, gezien vanaf een denkbeeldig terras met klassiek aandoende, verweerde beelden. ‘Magisch realistisch’ zijn deze dreigende, geladen voorstellingen vaak genoemd – niet ten onrechte. Dit schilderij ontstond tijdens de dramatische jaren van de Tweede Wereldoorlog. ‘Ik beeld de voortdurende dreiging uit en het volkomen absurde om mij heen, de dreiging en de absurditeit van het hele wereldbestel.’ – aldus Willink enkele jaren later.¹ 1 – Jaffé 1986, 129.

Hannes Postma 1933
*Zandvoort licht bewolkt / Nine clouds /
Sans nuage*, 1971
Olieverf op doek, 120 x 120 cm
Haarlem, Frans Hals Museum | De
Hallen Haarlem

Een stralend blauwe hemel boven het Zandvoortse strand, slechts 'verstoord' door twee rijen witte wolkjes die samenkomen in een verdwijnpunt niet ver boven het donkere zee water. Een luchtig droombeeld in een *à trompe l'oeil* geschilderde houten lijst. Postma, Haarlemmer van geboorte, schilderde in de jaren 1970 nog tal van andere zee- en strandgezichten, die getuigen van surrealistische fantasie en sprekend kleurgebruik.

Marinus Boezem 1934

Packed Space, 1978

Gegalvaniseerd staal, plastic, inkt,

2 x 37 x 27 cm

Oplage 50 exemplaren

Collectie kunstenaar

Zeventien zeefdrukken van fotoopnames die wolkenformaties tonen op evenzovele tijdstippen van één dag. Locatie: het Zeeuwse Domburg. Het lichte lucht-ruim is door de kunstenaar verpakt in een 2,5 kilo zwaar blik.

Pieter Engels 1938

Wolk, 1975

Performance bij de opening van het experimentele landschapsproject 'Zeevang'

'Pieter Engels (heeft) de verhouding tussen de trits werkelijkheid, taal en denken in de goede volgorde geplaatst, namelijk denken, taal en werkelijkheid. Geen wolken zonder de idee 'wolk'; geen 'idee' wolk zonder het woord 'wolk', maar soms wel het woord 'wolk' zonder een 'echte' wolk. (...) Voor het eerst in ons leven zagen wij wolken die er niet waren. Het Hollandse landschap was niet langer een ansichtkaart.'¹ Aldus filosoof Fons Elders, organisator van het landschapsproject 'Zeevang' in Noord-Holland waarvan dit kunstwerk deel uitmaakte. 1 – Elders e.a.

¹1977, 42-43.

Robert Zandvliet 1970

Sky above clouds, 2012

Eitempera op katoen, 231 x 312 cm

Collectie Piet van der Slikke en Sandra Swelheim, Den Haag

Lucht (of hemel) boven wolken – aldus de titel-in-vertaling van dit enorme schilderij. ‘Mijn landschappen gaan over licht, lucht, ruimte en beweging’, merkte de kunstenaar Zandvliet ooit op.¹ Wezenlijk is ook de kwaststreek en de expressie daarvan: ‘De kwaststreek is toch het fundament van de schilderkunst (...) Mijn kwaststreek is mijn grammatica, mijn taal, de basis van mijn manier van uitdrukken’, aldus Zandvliet. Daarnaast is eenvoud voor hem belangrijk: ‘zoveel mogelijk overbodige dingen uit mijn composities (...) halen’.² 1 – Coelewijn, Fiedler en Fuchs 2001, 13. 2 – Den Hartog Jager 2008, 44.

Elsbeth Diederix 1971
Cloud, 2003
C-print, 60 x 75 cm
Amsterdam, Galerie Stigter Van
Doesburg

Boven zee drijft een wolk. Maar ook: een uit plastic zakjes geconstrueerd object dat hangt aan draadjes die door de kunstenaar Elspeth Diederix, bewust, niet helemaal aan het oog zijn onttrokken. De voorstelling combineert kunstmatigheid met natuur: een contrast dat in meer van Diederix' fotowerken een rol speelt. Het werk verwart en zet tevens aan tot nadenken over schoonheid.

Raquel Maulwurf 1975
Semipalatinsk 22 XI 1955, 2008
Houtskool en pastel op museum-
karton, 112 x 152 cm
Collectie Frank Kortstee. Courtesy
Livingstone gallery

Wolken in het luchtruim kunnen ook van menselijke makelij zijn. De meest dramatische zijn die welke voortvloeien uit nucleaire proeven en militaire aanvallen. Dit werk toont een atoomproef bij de stad Semipalatinsk in de voormalige Sovjet-Unie, waar sinds 1949 tientallen jaren lang boven- en ondergrondse atoomproeven werden gedaan. Tienduizenden doden, vele mismaakte kinderen en ruim een miljoen radioactief besmette mensen waren het gevolg. Raquel Maulwurf verbeeldde in vele grote houtskooltekeningen vergelijkbare 'hemelverduisteringen', waaronder ook het Duitse bombardement op Rotterdam in 1940.

Casper Faassen 1975

Gezicht op Haarlem, 2014

Foto en glasverf op glas, achtergrond van bladmetaal, bewerkt met zuren en acryl, 160 x 180 cm

Courtesy de kunstenaar

Een imponerend gezicht op Haarlem: bewust gemaakt in de traditie van oude meesters als Ruisdael en Van Goyen, die Casper Faassen zeer bewondert, maar dan in een geheel nieuwe vorm. De bijzondere materiaalkeuze geeft het werk een diepte en een lichtwerking waarvan de hier afgedrukte reproductie niet meer dan een indruk geeft. De foto-opname die de basis vormde voor dit werk, maakte Faassen boven het Spaarne ter hoogte van de voormalige Drostefabriek. De twee Bavo's van Haarlem – links de oude, rechts de nieuwe – torenen imponerend boven het nog niet door hoge nieuwbouw overwoekerde, historische stadssilhouet uit. Eerder maakte Faassen vergelijkbare 'portretten' van Amsterdam, Dordrecht en Leiden. Faassen: 'Ik gebruik de fotografie als laag binnen het werk dat ik maak. De foto wordt afgedrukt op glas. Daarna schilder ik op de achterzijde van het glas bepaalde partijen dicht. Op de plaatsen waar het werk transparant blijft, gaat de achtergrond van bladmetaal, zuren en verf een rol spelen. Hiermee krijgt het werk z'n diepte en reageert het op het omgevingslicht.'¹ Dit 'Gezicht op Haarlem' werd speciaal ter gelegenheid van de expositie 'LUCHT!' gemaakt.

¹ – Met dank aan Casper Faassen. Zie www.casperfaassen.com.

Guido van der Werve 1977
*Nummer negen, the day I didn't turn with
the world, 2007*

HD-video op minimac, 9 minuten
Haarlem, Frans Hals Museum | De
Hallen Haarlem

Vierentwintig uren stond Guido van der Werve op één punt op de Noordpool, terwijl de lucht om hem heen voortdurend van aanschijn en kleur veranderde. De kunstenaar hield steeds de zon in de rug, en draaide zo bewust niet mee met de aarde. Uit de lange reeks foto's die van deze performance werd gemaakt, is een aantal samengevoegd tot een videofilm van negen minuten. Deze wordt begeleid door muziek die de kunstenaar zelf componeerde en uitvoerde. De realisering van het project was niet eenvoudig. Van der Werve: 'Het grootste gevaar was onderkoeling, en dat is een gevolg van uitdroging. Dus heb ik een half jaar geen koffie en alcohol gedronken. Ook voor de apparatuur was de kou een probleem, camera's kunnen daar slecht tegen. En kom maar eens aan stroom op de Noordpool. Generatoren waren te zwaar voor de helikopter die ons bracht. Dus hadden we veel batterijen bij ons (...) Je wilt goed voorbereid op pad gaan, want je kunt het niet zomaar een keertje overdoen. Het was best een kostbare expeditie.'¹ Het resultaat herinnert aan de 19de-eeuwse romantiek met haar hang naar eenzaamheid en naar de ervaring van het grootse en sublieme in de natuur.

¹ - Smalenburg 2009.

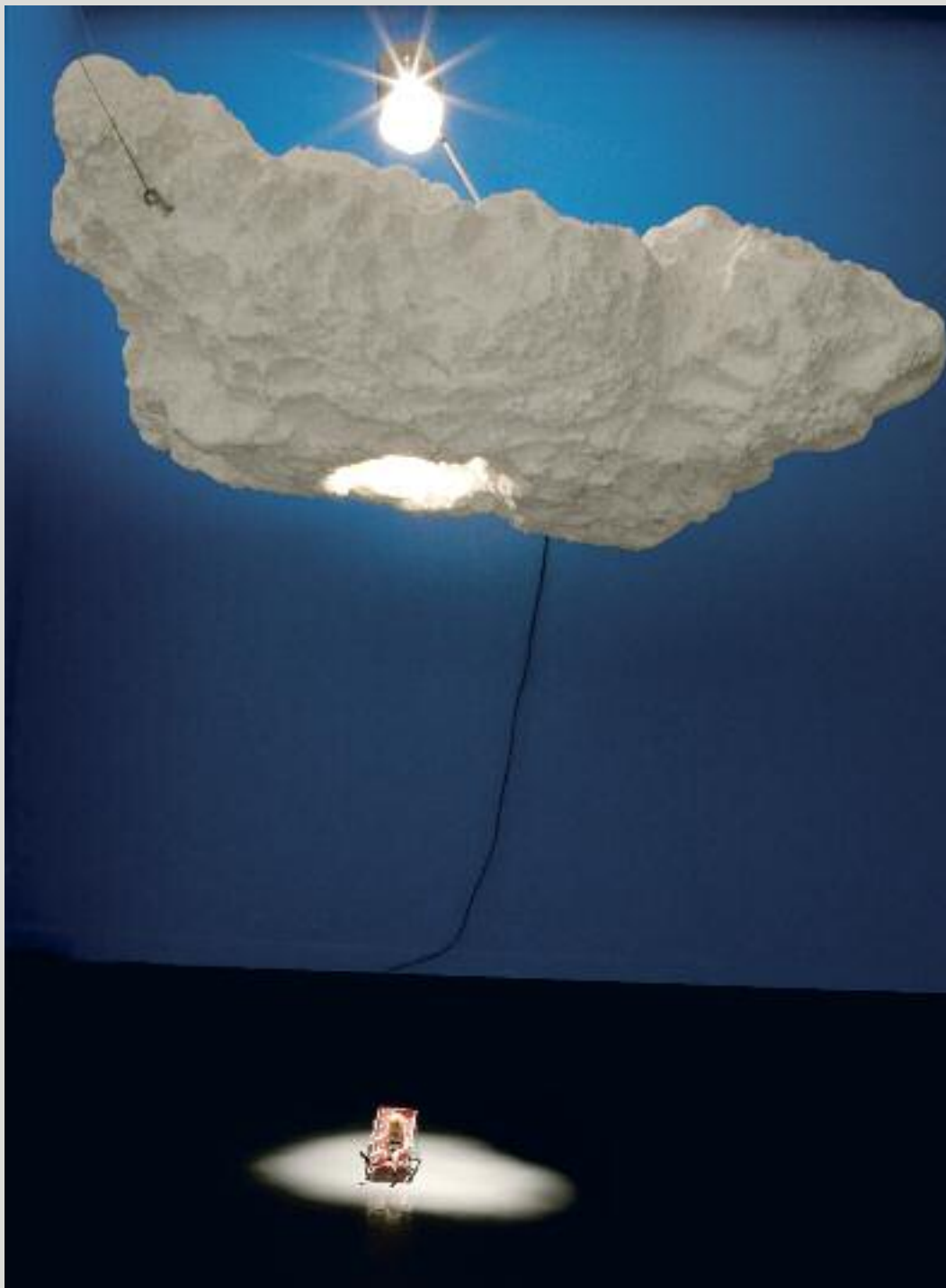
Berndnaut Smilde 1978

Nimbus De Hallen, 2014

Digital c-print, 125 x 172 cm

Foto: Cassander Eeftinck Schattenkerk
Haarlem, Frans Hals Museum | De
Hallen Haarlem

Een tijdloze wolk zweeft in de 17de-eeuwse Vleeshal, onderdeel van De Hallen Haarlem. Een absurd beeld, waar geen photoshop aan te pas kwam: dit is een echte wolk, maar dan gemaakt door de kunstenaar Berndnaut Smilde uit Amsterdam. Het bijzondere fotowerk resulteerde uit een arbeidsintensief proces. Smilde: 'Eerst zorg ik ervoor dat de ruimte zo koel mogelijk is. Dan maak ik de lucht vochtig door fijne waterdruppeltjes te verspreiden. Vervolgens laat ik een rookmachine een wolk de ruimte in spuiten, die gewoonlijk hooguit enkele seconden kan blijven hangen op de waternevel. Enkele dagen ben ik zo bezig, en van de vele tientallen pogingen maken we honderden foto's, op zoek naar het ultieme beeld. Ik zoek een archetypische wolk, die op een overtuigende manier in de ruimte moet zweven. De vorm kan ik niet zelf bepalen, wel kun je die enigszins sturen. Wat mij interesseert, is het ongrijpbare van wolken. Verbazing is voor mij belangrijk. En ieder kan er in zien of projecteren wat hij of zij zelf wil.'¹ De uiteindelijke foto is voor Smilde het kunstwerk, niet het kortstondige optreden van de wolk. Vóór deze 'Nimbus De Hallen', speciaal gemaakt ter gelegenheid van 'LUCHT!', maakte Smilde nog zo'n twaalf vergelijkbare wolk-werken in binnen- en buitenland, zowel in historische als in moderne ruimtes. ¹ – Interview met de kunstenaar door de auteur, 13.12.2013.

John Körmeling 1951

Gat in de wolk, 1989

Polystyreen, ijzer, (isomowolk, popje, lamp), 70 x 120 x 200 cm

Antwerpen, Museum van Hedendaagse Kunst Antwerpen (M HKA)

De kunstenaar bedacht dit werk aanvankelijk voor het Eendrachtsplein in Rotterdam: 'Ieder mens zit liever op een lelijk plein in de zon dan op een mooi plein in de regen. Dus ik dacht: laat op het plein gewoon de chaos bestaan die er al is en maak een gat in een wolk waar gegarandeerd altijd een spetter licht doorheen valt. Dan wordt het vanzelf het mooiste plekje van Nederland.' De uitvoerbaarheid van dit idee bleek lastig. Wel visualiseerde hij dit idee met behulp van een kunststof wolk en een lamp (dit werk) en in het klein voor Madurodam.¹

¹ – Van der Beek 2013.

Aart Schonk 1946

De wolk, 2006

Brons, 45 cm hoog

Collectie kunstenaar

Een wolk – associaties oproepend met licht en zwevend – hier uitgevoerd in zwaar brons. Oorspronkelijk maakte Schonk deze wolk in wit marmer. Die maakt deel uit van een ensemble van vier, bedoeld ter plaatsing op een wateroppervlak: twee losse wolken, en twee beelden van de klassieke godin Io met de wolk waarin Zeus zich hulde toen hij haar bezocht. Dit verhaal uit de ‘Metamorfosen’ van Ovidius inspireerde Schonk tot meer beelden: de klassieke mythologie is een centraal thema in zijn werk. Schonk, kleinzoon van de vroeg-moderne kunstenaar Bart van der Leck, studeerde aan de Rijksacademie te Amsterdam bij onder anderen Willem den Ouden, Theresia van der Pant en Paul Grégoire. Later werd hij er zelf docent. Schonk: ‘Een sculptuur is een gevoel. Het is iets dat in de ruimte staat, een aanwezigheid, een soort gestalte.’¹ 1 – Tilanus 2007. Zie ook www.aartschonk.nl.

REGENBOOG

Regenbogen zijn niet vaak te zien. Nog minder doen ze zich voor in de schilderkunstgeschiedenis. Ooit waagden Ruisdael en Rubens zich aan dit onderwerp, maar vooral in de 19de-eeuwse romantiek werd deze 'brug tussen hemel en aarde' een echt thema. Daarna dook de regenboog op in het oeuvre van vroeg-moderne landschapsschilders als Roelofs. De regenboog als kleurenfenomeen inspireerde bovendien tot bijna-abstracte kunstwerken.

Willem Roelofs 1822-1897

De regenboog (de Veenweg bij Leidschendam), 1875

Waterverf en potlood, enige hoogsels in dekverf, 29,6 x 64,9 cm

Haarlem, Teylers Museum

Een aquarel naar een wat groter olieverfschilderij uit hetzelfde jaar 1875 (nu in het Haags Gemeentemuseum). Ook bestaan er nog twee voorstudies in olieverf voor dat schilderij. De aquarel bood Roelofs aan een kunsthandel voor veel geld te koop aan, met de verklaring dat hij besloten had iets 'importants te maken en zoowat meer dan mijn gewone werk. Ik geloof toch ook, dat zij (de aquarellen) daardoor gemakkelijk een liefhebber zullen vinden, die eens iets heel goeds van mij zou willen hebben.'¹ Roelofs was kennelijk zeer tevreden met het resultaat. De handel kocht het werk inderdaad aan. Daarna kocht een particulier het; na diens dood belandde het in Teylers Museum. 1 – Van Heteren en Te Rijdt (red.) 2006, 156-157.

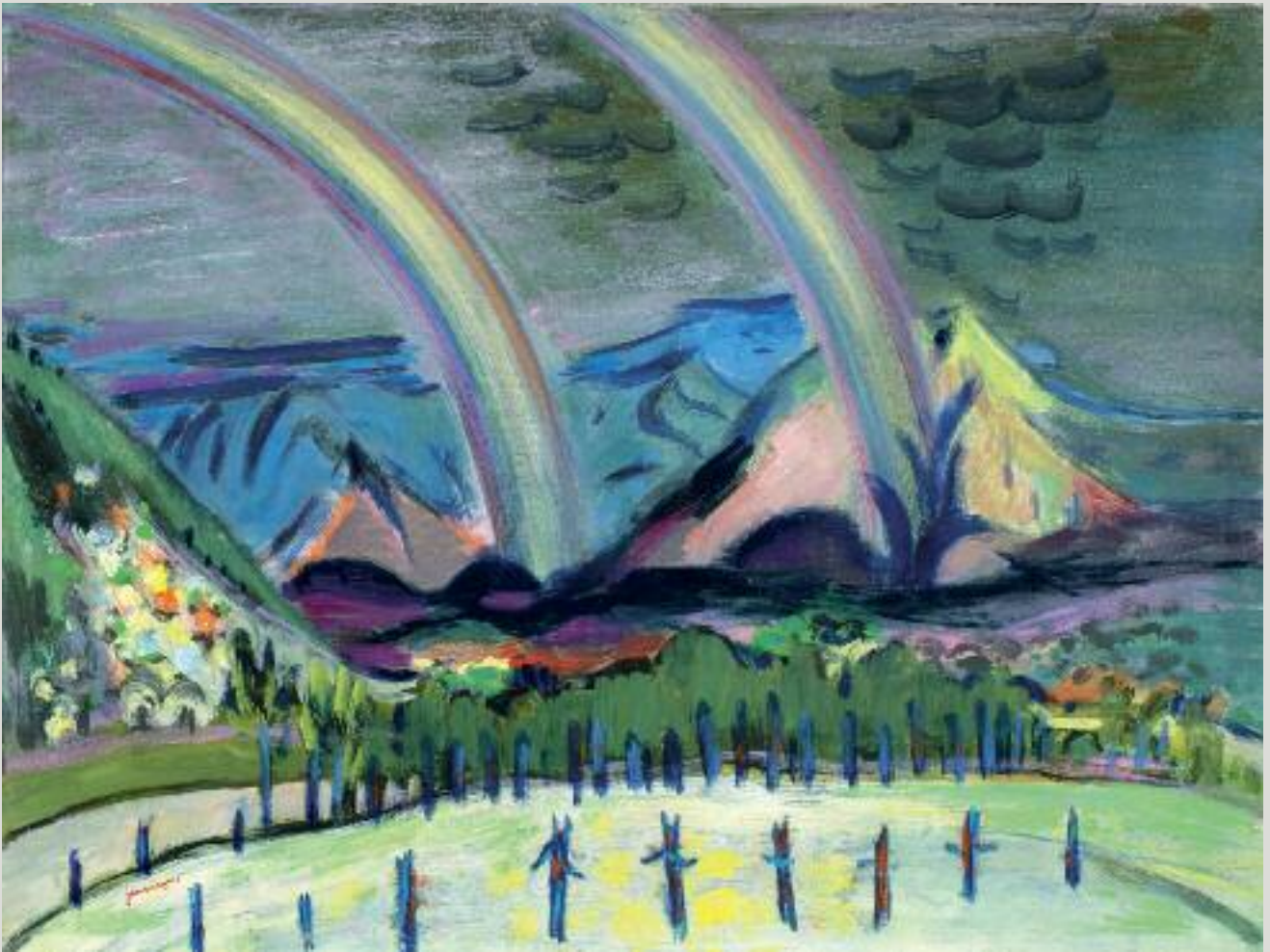
Willem Roelofs 1822-1897

De regenboog

Olieverf op doek, 69 x 94,2 cm

Particuliere collectie

Het observeren en louter weergeven van de natuur was niet Roelofs' einddoel: 'Het doel, het streven van de kunst, is als dat van de muziek, te ontroeren'. Een landschapschilder kan niet volstaan met 'stomnatuurlijk te zijn (...) al die kunst zou ijdel zijn, als het gevoel weg bleef.' – aldus Roelofs in 1886.¹ 1 – Van Heteren en Te Rijdt (red.) 2006, 50.

Jan Wiegiers 1893-1959
Landschap met regenboog bij Davos, 1947
Olieverf op doek, 61 x 80 cm
Particuliere collectie

Parallel aan menige regenboog is, na enig turen, nog een tweede te zien: vaag dan wel gedeeltelijk. In dit schilderij beeldde Wiegiers twee duidelijk zichtbare regenbogen uit, boven het Zwitserse Davos: een zeldzame voorstelling in de kunstgeschiedenis. Wiegiers verbleef veelvuldig in Zwitserland, vanwege zijn gezondheid (al in 1920 kwam hij er om te kuren) alsook om er te schilderen. In dat land ontmoette hij de befaamde, dertien jaar oudere Duitse expressionist Ludwig Kirchner, die inspirator en vriend voor hem werd. In zijn laatste levensjaren werkte Wiegiers als hoogleraar aan de Amsterdamse Rijksacademie.

Eugène Brands 1913-2002
Kleur, een kosmisch mysterie, 30.10.1986
Gouache op papier, 47,5 x 54 cm
Collectie stichting Eugène Brands

Brands: 'De regenboog, de spectrumkleuren, de breking van het Licht zien wij tot aan de horizon als een boog. In werkelijkheid is het in de kosmische ruimte een cirkel: een *logo* voor de oneindigheid van leven binnen Tijd en Ruimte. (...) Light a Mystery, *panta rhei...*'¹ Tevens schreef hij: 'Kleuren zijn het grootste mysterie in mijn leven. Kleur is een soort Esperanto, een soort kosmische taal die je moet kunnen herkennen. De breking van het licht, het spectrum, is het grote geheim van mijn bestaan. Eerst moet er duisternis zijn geweest, toen het licht en de kleur. Ach, je kunt er niet over praten, het is een gevoelskwestie.'² 1 – Brands en De Groot 2009, 41. 2 – Ouwens en Den Hartog Jager 2013, 196.

Corneille 1922-2010

Fête et frénésie printanière, 1964

Olieverf op doek, 59,1 x 79,5 cm

Haarlem, Frans Hals Museum | De Hallen Haarlem

‘Vreugde en waanzin van de lente’ luidt de titel in vertaling van dit werk van Corneille. Links zijn een regenboog en een zon aangeduid. Dit soort paradijselijke, zonnige, half-abstracte beelden, waarvan Corneille er vele maakte, laten ruimte voor vrije associatie. ‘Geen goed schilderij zonder een heleboel plezier’, schreef de schilder ooit.¹ 1 – Lambert 1992, 19.

Jan Andriessse 1950

Primary rainbow, 2001

Acrylverf en vernis op doek,

150 x 191 cm

Heerlen, collectie SCHUNCK*, courtesy

Galerie Onrust, Amsterdam

Licht en het kleurenspectrum – zichtbaar in de regenboog – zijn in feite onafscheidbaar. Jan Andriessse heeft dit thema in tal van werken gevisualiseerd: een bijna onmogelijke opgave. Andriessse: ‘Ik probeer het vormloze licht van een regenboog te schilderen, maar ik kan niet anders dan hem donkerder maken, want alle verf is donkerder dan licht. Zelfs het witste wit.’¹ Het doek heeft de verhoudingen van de gulden snede, de klassieke ‘ideale maat’ van 1:1,618. De schilder J.H. Weissenbruch was een inspiratiebron voor Andriessse: ‘Hij heeft mij aspecten van stilte en licht laten zien zoals anderen dat niet hebben gedaan’, merkte hij ooit op.² 1 – Citaat op www.rabokunstcollectie.nl. Zie ook Arttube.nl voor een interview met de kunstenaar. 2 – Jacobs 1999, 15.

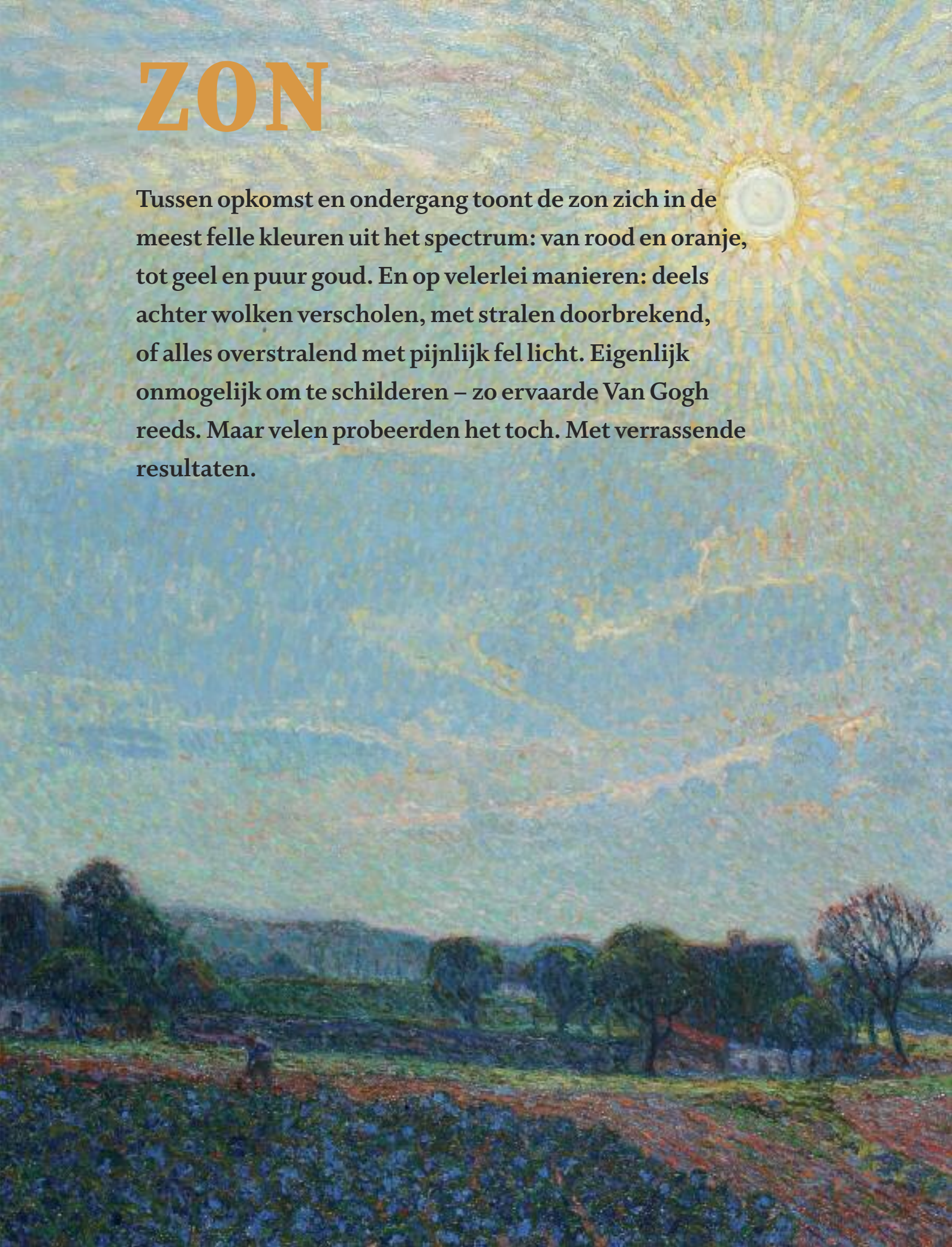

Nicky Zwaan 1971
Night Rainbow, 30th April 2007
Foto Le Giessen

Een indrukwekkende kunstmatige 'regenboog bij nacht', gerealiseerd aan de Maaskade te Venlo. De kunstenaar Nicky Zwaan: 'De waterboog werd gemaakt door een waterkanon van de brandweer, dat water pompte uit de Maas. Licht uit een krachtige projector straalde in de 40 meter hoge, 100 meter brede waterboog, waardoor een spectaculaire regenboog ontstond. Bij het vallen van de avond werd de regenboog intenser; hij wankelde en trilde in de wind.'¹ Regenboog, zonlicht, en de lucht in het algemeen, spelen een rol in veel van Zwaans installaties en fotowerken. ¹ – Zie www.nickyzwaan.com.

ZON

Tussen opkomst en ondergang toont de zon zich in de meest felle kleuren uit het spectrum: van rood en oranje, tot geel en puur goud. En op velerlei manieren: deels achter wolken verscholen, met stralen doorbrekend, of alles overstralend met pijnlijk fel licht. Eigenlijk onmogelijk om te schilderen – zo ervaren Van Gogh reeds. Maar velen probeerden het toch. Met verrassende resultaten.

Charles Leickert 1816-1907
Winterlandschap bij ondergaande zon,
ca. 1849

Olieverf op paneel, 32,6 x 46,1 cm
Ede, collectie Simonis & Buunk

Een subtiel geschilderd Hollands ijsgezicht bij ondergaande zon: typerend voor de romantische periode waarin Leickert actief was. Leickert was in de leer geweest bij de Haagse schilder Andreas Schelfhout. Dit werk toont hem schatplichtig aan zijn leermeester, die ook veelvuldig dergelijke ijsgezichten schilderde. Uit schetsboeken blijkt dat landschapschilders in deze tijd ook wel buiten op het ijs studies tekenden van de ijspret. De detailrijke olieverfwerken ontstonden echter vanzelfsprekend binnen in het atelier.

Charles Leickert 1816-1907
Het IJ bij Amsterdam in de winter, 1850
Olieverf op doek, 81 x 114 cm
Amsterdam, Rijksmuseum

Een gezicht op Amsterdam, gezien vanaf de noordelijke oever van het IJ. Inder-tijd was dit een favoriete plek voor Amsterdammers om zich te vertreden en het stadsgezicht te genieten. De schilder Leickert was in 1848 vanuit Den Haag verhuisd naar Amsterdam, en maakte twee jaar later dit sfeervolle detailrijke werk. Hij schilderde hetzelfde uitzicht ook in zomerse omstandigheden.¹ 1 – Kraaij 1996, 54-59.

Johannes H.B. Koekkoek

1840-1912

Zeilboten voor de kust, 1861

Olieverf op paneel, 30 x 43 cm

Ede, collectie Simonis & Buunk

Een laagstaande zon achter een rotskust overstraalt een woelige zee waarop zeilscheepjes een veilig heenkomen zoeken. Dit romantisch-dramatische tafereel is een jeugdwerk van Koekkoek. Mogelijk was de Normandische kust inspiratiebron; hij werkte daar vaak. Later zou de schilder in een wat lossere stijl schilderen en ook thema's als polderlandschappen en visserstaferelen oppakken. J.H.B. Koekkoek stamde uit een typische schildersfamilie. Zijn vader en zijn grootvader waren beiden schilders van zeetaferelen, en ook zijn broers waren schilder. In totaal zijn er, tot in de 20ste eeuw, liefst 16 schilders Koekkoek geweest over vier generaties.

Hendrik W. Mesdag 1831-1915

Avondrood, 1911

Olieverf op doek, 125 x 100 cm

Den Haag, Panorama Mesdag

‘Kunst is godesdienst’ liet Mesdag kalligraferen op een wand van zijn Haagse woon- en werkhuis. En op een schouw kwam te staan: ‘Werken is genot’. De schilder aanbad de zee, en portretteerde die onvermoeibaar in honderden schilderijen - veelal met formidabele luchten, zoals op dit schilderij. Met zijn impressionistisch aandoende werk was Mesdag voorman bij uitstek van de Haagse School. Naast zijn voormalige woon- en werkpand aan de Haagse Laan van Meerdervoort opende hij in 1887 een museumgebouw voor zijn kunstcollectie (tegenwoordig ‘De Mesdag Collectie’). Het nabijgelegen kolossale ‘Panorama Mesdag’ is eveneens museum, met een bijzondere collectie Mesdagwerken waarvan dit een van de hoogtepunten is.

Herman Gouwe 1875-1965

De maaier, ca. 1920/1925

Doek, 51,3 x 75,5 cm

Haarlem, Frans Hals Museum | De
Hallen Haarlem

Een boerenland onder een fel schijnende zon: een typerend werk voor Gouwe, die zulke schilderijen maakte naar aanleiding van verblijven in Zuid-Limburg. Van beslissende invloed waren voor hem enkele jaren eerder tentoonstellingen geweest met werk van Vincent van Gogh en (vroeg werk van) Mondriaan. Net als bij hen ontwikkelde zich bij hem een intense belangstelling voor sfeer in het landschap, in combinatie met een hang naar vergeestelijking. Realisme kon hem niet boeien: 'Ik moet leren teekenen uit mijn geest en de natuur gebruiken als middel. (...) Van Gogh deed het en Mondriaan doet het uit den geest.' Luchten bij zonsopkomst intrigeerden hem vele jaren: 'Zulke luchten eischen een zeer delicate behandeling'.¹ Zijn zoektocht naar een diepere beleving en weergave van de natuur en het licht dreven hem uiteindelijk naar een eenzaam bestaan op Tahiti. ¹ – Dickhaut 2004, 12-13.

Leo Gestel 1881-1941

Een zonnige morgen, 1910

Olieverf op doek, 73 x 106,5 cm

Particuliere collectie

Van dit zonovergoten landschap – mogelijk bij Nijmegen – bestaat ook een wat kleinere voorstudie. Gestel schilderde het werk in zijn luministische periode: licht ('lumen' in het Latijn) in de voorstelling brengen door sprekende kleuren en vormen in losse streken (strepen, stippen) te schilderen. Het luminisme geldt als de Hollandse variant van het Franse neo-impressionisme van figuren als Seurat en Signac. Gestel maakte samen met zijn vriend Jan Sluijters en Piet Mondriaan deel uit van de voorhoede van het Nederlandse modernisme. Landschappen met forse luchtpartijen bleken zich bij alle drie de schilders goed te lenen voor experimenten met kleur, verftoets en vorm.

Jan Sluijters 1881-1957
Oktoberzon, Laren, 1910
Olieverf op doek, 48,3 x 52,7 cm
Haarlem, Frans Hals Museum | De
Hallen Haarlem

Een uit stralen en lichtvlekken opgebouwde, kleurrijke zon boven een glooiend heideland bij het Noord-Hollandse Laren. Een schilderij als een mozaïek, behorend tot de meest gedurfde werken van de vroeg-moderne schilder *pur sang* Jan Sluijters. Sluijters zette zich af tegen zijn realistisch werkende collega die 'de uiterlijkheid schildert en dan als toegift tracht er de innerlijkheid in te brengen. Als ik b.v. de zon zou willen schilderen op het landschap, zou ik dit landschap eerst wel mijn rug willen toekeeren, om daarna, wanneer ik de sensatie, welke het glanzen der zon op het landschap in mij opwekte, voel, te gaan componeeren in gelen en blauwen en groenen, waaruit dan 't landschap te voorschijn zou komen.'¹

¹ – Juffermans en Bakker 1981, 137-138. Zie over Sluijters' kunstopvattingen ook Colen en De Raad (samenstelling) 1999.

Charley Toorop 1891-1955
Vuurtoren in avond (Oostvoorne), 1915
Olieverf op doek, 100,3 x 75,5 cm
Otterlo, Kröller-Müller Museum

Een toren als een massieve monoliet tegen een wervelende, beweeglijke, avondrode lucht. Uitgangspunt voor de schilderes Charley Toorop was de 'Stenen Baak', een 17de-eeuwse vuurtoren nabij Oostvoorne (op het Zuid-Hollandse eiland Voorne). Tot 1781 functioneerde de toren met een groot kolenvuur bovenin als markeringspunt voor de scheepvaart. Het schilderij stamt uit het begin van de schildersloopbaan van Charley, toen zij zich afzette tegen de naar abstractie strevende 'Stijlgroep' van Mondriaan en anderen. Zij verkoos een mengeling van expressionisme en kubisme: 'erkenning van het natuurlijke element, dat voert tot bezielend zien', zoals zij het formuleerde.¹ 1 – Zie o.a. Bosma (red.) 2001, 64-66, en Bosma 2008, 31, 36. Een tweede vuurtoren-schilderij bevindt zich in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Harm Kamerlingh Onnes

1893-1985

Galgewater, 1916

Olieverf op doek, 73 x 100 cm

Particuliere collectie

De Leidse schilder Kamerlingh Onnes wist in diverse schilderijen 'de zon, de oppermacht van zijn licht (...) in een mooie symfonie van kleuren' weer te geven, zoals een tijdgenoot schreef.¹ Voor dit schilderij was het Leidse Galgewater het uitgangspunt. Kamerlingh Onnes behoort tot de vroegste modernistische kunstenaars in Nederland. Hij experimenteerde met abstractie, luminisme (zoals in dit schilderij), en andere richtingen. Ook ging er invloed uit van 'De Stijl', het groepje rond Van Doesburg (die aan het Galgewater een atelier had) en Mondriaan.

¹ – Wintgens Hötte en De Jongh-Vermeulen (red.) 1999, 186.

Quirijn van Tiel 1900-1967

Zomerlandschap, 1942

Olieverf op doek, 110 x 125 cm

Collectie Renée Smithuis

Een zomers landschap badend in zonlicht: extremer van uitdrukking dan zelfs zonzonaanbidder Van Gogh ooit heeft aangedurfd. Wonderlijk genoeg dateert het schilderij uit het midden van de Tweede Wereldoorlog. Van Tiel schaarde zich met dit soort schilderijen in de gelederen der expressionisten, waarbij het werk invloed verraadt van de Vlaming Constant Permeke. Tevens is er verwantschap met zijn wat oudere mede-Rotterdammer Hendrik Chabot. Later zou Van Tiel ook andere stijlen toepassen: 'men moet altijd blijven experimenteren', stelde hij in 1943, 'stil staan is verouderen (...) 't leven is vooruitgang, ontwikkeling! De kunst dienen, is werken en experimenteren, dat is haar vooruitbrengen!'¹

¹ – Brandt Corstius 1995.

Eugène Brands 1913-2002
Rising sun, 1964
Olieverf op doek, 190 x 150 cm
Collectie stichting Eugène Brands

Een opkomende knalrode zon zweeft hier boven wat een suggestie van de aarde moet zijn. De verfpartijen op dit kolossale schilderij zijn direct op het doek gesmeerd, zonder de gebruikelijke grondering. Brands: 'Panta rhei, alles stroomt. Sterren worden geboren en sterven in galaxies. Zo zal ook eens onze zon in een miljoen maal uitdijen, ontploffen. Elders in het heelal zal men dan een z.g. kortstondige 'nova' waarnemen. Miljoenen jaren eerder zal het leven hier en wat later onze aarde tot de geschiedenis van het verleden behoren.'¹ 1 – Brands en De Groot 2009, 25.

Corneille 1922-2010
Splendeur du soleil Espagnol, 1963
Gouache op papier, 47,2 x 65,2 cm
Haarlem, Frans Hals Museum | De
Hallen Haarlem

De cirkel, in dit geval een 'Spaanse zon', komt vaak voor in composities van Corneille. De cirkel was voor hem 'een plek van rust. Zoals een plein is in een stad. Daar gaat ook de beweging om heen, die drukte blijft wel maar ze vindt een punt waar ze georganiseerd wordt en een moment vaste vorm krijgt. (...) De rust tegenover de beweging,' – aldus Corneille een paar jaar voor hij deze schildering maakte.¹ 1 – Uitspraak uit 1960, geciteerd in Slagter 1997, 24.

Corneille 1922-2010

Tropique, 1968

Lithografie, 76 x 56,6 cm

Haarlem, Frans Hals Museum | De
Hallen Haarlem

Een brandende zonnescijf boven een eiland met een vrouwenfiguur. Taferelen met luchten vol vogels, hemellichamen en andere kleurrijke verschijnselen, met regelmatig ook vrouwenfiguren, vormen een substantieel deel van het oeuvre van Corneille. Kindertekeningen en Afrikaanse kunst behoorden tot zijn inspiratiebronnen.

MAANNACHTEN

Donkere luchten lijken weinig inspirerend. Toch zijn nachttaferelen al eeuwen een geliefd onderwerp in de kunstgeschiedenis – maar dan wel mét de vertrouwde maan en sterren. De 17de-eeuwse ‘maneschijntjes’ van bijvoorbeeld Aert van der Neer waren voor 19de-eeuwse schilders inspirerend. Maar maannachten en duisternis zijn inmiddels ook op tal van andere manieren uitgebeeld.

Jacob Abels 1803-1866
Landschap met sluis bij maanlicht,
ca. 1850
Olieverf op paneel, 25 x 33 cm
Rademakers collectie

Een landschap bij maanlicht: de maker van dit schilderij Jacob Abels was specialist in dit genre. Maanverlichte landschappen waren zeer geliefd in de romantiek: we kennen ze evenzeer van Andreas Schelfhout, Petrus van Schendel en anderen, terwijl in het buitenland bijvoorbeeld Carl Gustav Carus er een specialisme van maakte. Zulke 'nocturnes' gaan terug tot de 17de eeuw, toen met name Aert van der Neer tal van 'maneschijntjes' schilderde: Abels' voorbeeld bij uitstek. Abels' werken zijn veelal klein van formaat en uiterst fijn geschilderd.¹ – Zie Rademakers 2009, en Erfteemijer 2009, 104-108. Zie ook Kunstschrift jrg. 52 nr. 6, dec. 2008-jan. 2009 (themanummer 'De maan').

Hendrik G. ten Cate 1803-1856
Brandende molen bij nacht, 184(8?)
Olieverf op paneel, 13,8 x 18,3 cm
Ede, collectie Simonis & Buunk

Een nachtlucht vol vuur en rook: de romantische Amsterdamse schilder Ten Cate zag in het even dramatische als spectaculaire gebeuren een thema voor een schilderij. Ook de Engelse schilder William Turner en andere romantici hebben door uitslaande branden gekleurde luchten geschilderd.

Kasteel bij maanlicht, ca. 1850
Olieverf op paneel, 22 x 27,5 cm
Haarlem, Frans Hals Museum

Christiaan Immerzeel 1808-1886

Aangemeerde zeilschepen bij maanlicht

Olieverf op doek, 46,8 x 62,4 cm

Ede, collectie Simonis & Buunk

Johan Barthold Jongkind

1819-1891

Claire de Lune, Dordrecht, 1872

Olieverf op doek, 40,3 x 65,6 cm

Ede, collectie Simonis & Buunk

Maanverlichte Hollandse haven- en riviergezichten: ze vormden een specialisme bij uitstek van Jongkind. Rotterdam, Schiedam, Antwerpen, Dordrecht: op veel plaatsen schetste en aquarelleerde de kunstenaar ‘impressies’ (tijdgenoten noemden zijn werken reeds zo) die hij later uitwerkte met olieverf op doek. Hij werkte ook wel buiten met olieverf, maar vermoedelijk niet vaak. Dit werk ontstond in Frankrijk op basis van schetswerk en herinnering. Jongkind vertrok, na een korte leertijd bij Andreas Schelfhout in Den Haag, rond zijn 26ste voor het eerst naar Parijs. Daar kreeg hij les van Eugène Isabey en gaf er zelf informeel les aan Monet (die hem ooit ‘mijn ware meester’ noemde). Uiteindelijk vestigde Jongkind zich definitief in Frankrijk, waar zijn schilderwerk gretig aftrek vond; tot zijn ergernis verschenen er regelmatig vervalsingen op de markt.¹ 1 – Zie o.a.

Sillevis e.a. 2003.

Johan Barthold Jongkind

1819-1891

Maannacht, 1873

Olieverf op doek, 34,4 x 43,5 cm

Utrecht, Centraal Museum. Bruikleen
van de Stichting Van Baaren Museum

Hendrik W. Mesdag 1855-1930

Maan bij avond, 1899

Olieverf op doek, 98 x 123 cm

Den Haag, Panorama Mesdag

Een sfeervol werk van de zeeschilder bij uitstek Hendrik Mesdag. Deze had in Scheveningen een eigen atelier, van waaruit hij elke dag de Noordzeekust kon bestuderen met de telkens weer andere zonsondergangen die lucht én water kleur geven. Mesdag over die zee, spiegel van de lucht: 'Maanden van mijn leven heb ik haar aangestaard, met nooit verflauwende liefde en nooit verminderde belangstelling.'¹ 1 – Poort 1981, 66.

Jan Voerman 1857-1941
Tjalken op de IJssel voor Hattem, 1925
Olieverf op paneel, 23 x 43,5 cm
Zwolle & Heino/Wijhe, Museum De
Fundatie

Een verduisterde hemel vol kleur en dramatiek: een gevolg van de zogenaamde Borculo-ramp (augustus 1925), waarbij een tornado het Gelderse stadje Borculo (en andere plaatsjes) verwoestte en de lucht een uiterst onheilspellend karakter kreeg. Voerman legde dit natuurfenomeen in tal van schilderijen vast.¹ 1 – Zie o.a. Boudewijns en Van Ulsen 1994, 67-69.

Jan Sluijters 1881-1957
Het Koningsplein te Amsterdam bij avond,
ca. 1927
Olieverf op doek, 146 x 170 cm
Utrecht, Centraal Museum

Een winterse avond in Sluijters' woonstad Amsterdam: het Koningsplein, met in de verte de Leidsestraat richting Leidse Plein. Het licht van de maan en van gebouwen en voertuigen geeft glans en kleur aan het drukke stadsleven, dat zich afspeelt onder een donker, dreigend wolkendek. Het dynamische stadsleven van de moderne mens sloot aan bij Sluijters' streven om een modern, eigentijds en vrij schilder te zijn. Behoefte om zijn kunst toe te lichten, had hij niet echt: 'Een schilder beoefent de schilderkunst omdat hij door middel van die kunst zich op zijn best en duidelijkst kan uiten. Een poging om door uitlegging of verklaring daar iets aan toe te voegen, lijkt me een zeer slechte copie naast het origineel te zetten.'¹ 1 - De Raad e.a. 2011, 127.

Dirk Nijland 1881-1955

Avond, ca. 1953

Olieverf op doek, 48 x 52 cm

Assen, Drents Museum

Een avondscène, geschilderd in Nijlands eigen levensavond die hij doorbracht in Santpoort. Hij kreeg toen ernstige oogproblemen en verloor uiteindelijk het zicht in zijn ogen. Nijlands oeuvre kan fijn-realistisch genoemd worden met een licht-naïeve inslag; Hollandse en Zeeuwse landschappen zijn hoofdthema's. Hij was degelijk opgeleid aan de Amsterdamse kunstnijverheidsschool en bij Antoon Derkinderen. Via Jan Toorop en H.P. Bremmer kwam hij in contact met nieuwe artistieke visies, maar hij voelde niets voor moderniteiten. 'Zoo weinig echtheid, zo veel bedachte literaturreluur', schreef hij in 1949 na het zien van een expositie van Cobra-werk en andere toen nieuwe kunst in het Stedelijk Museum van Amsterdam.¹ Charley Toorop schreef hem in 1951: 'Je werk is voor mij iets tussen Tholen en Willink, maar zonder de mildheid van Tholen en het te verstandelijke van Willink.'² 1 – Ariëns-Volker 1993, 132-133. 2 – Van Ameide e.a. 1951, 13.

Tjeerd Bottema 1884-1978

Boerderijen bomen in maanlicht

Ets, aquatint op papier, 27,5 x 34,5 cm

Haarlem, Frans Hals Museum | De

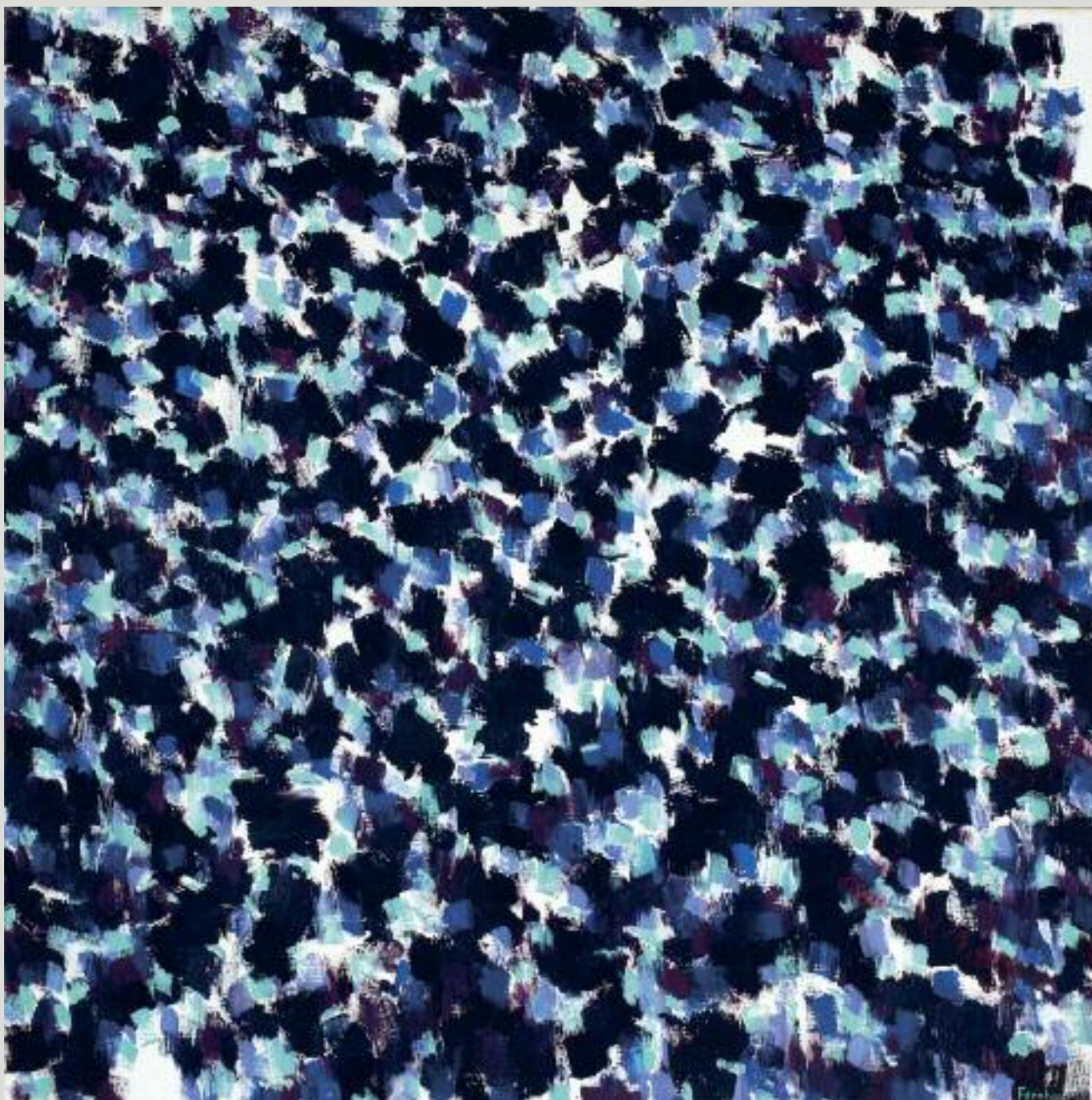
Hallen, Haarlem

Een typerend werk voor de romantisch-realist Tjeerd Bottema. Diens zorgvuldig vervaardigde kleurenetsen, waaronder dit werk, vonden tijdens zijn leven gretig aftrek. 'Het etsen beschouwde ik als het beste middel om mijn artistieke kunnen te tonen', schreef hij later in zijn autobiografie.¹ Bottema was een Friese boerenzoon, die in Amsterdam aan de Rijksacademie zijn opleiding volgde. Hij won er in 1907 zelfs de Prix de Rome met een Bijbels schilderij. Nadien zou hij zich ontwikkelen tot een productief illustrator, en verder als etser en schilder van landschappelijke taferelen: 'Van nature ben ik nu eenmaal geen stadsmens, geen "stedtsjer" zoals men het in het Fries zegt'.² 1 – Bottema z.j., 120. 2 – Idem, 105. Zie ook Bruyel-Van der Palm z.j.

Pyke Koch 1901-1991
Rustende slaapwandelaarster III, ca. 1965
Olieverf op doek, 65 x 110,5 cm
Rotterdam, Museum Boijmans
Van Beuningen

Onder een nachtelijke hemel rust een jonge vrouw, omringd door erotisch bedoelde symbolen: een kaars, een naaimachine, een speldenkussen en een worm. Het aansteken van de kaars is mislukt (gezien de afgebrande lucifers): een verwijzing naar impotentie. Ook de ingestorte trap duidt daarop: ritmisch traplopen verwijst in dromen volgens Freud naar copuleren. Voor de schilder Pyke Koch vormde de psychoanalyse van Freud een belangrijke inspiratiebron. Via zijn zwager August Stärcke, psychiater en psychoanalyticus, kwam hij ermee in contact. Kochs eigen complexe psyche kreeg zo gestalte in half surrealistische, half magisch-realistische beelden.¹ 1 – Koch e.a. 1995, 71-72, 148-167.

Edgar Fernhout 1912-1974

Duisternis, 1968

Olieverf op doek, 95 x 95 cm

Erven Edgar Fernhout

'Duisternis', 'Nacht': het zijn thema's die door Edgar Fernhout in zijn latere levensfase diverse malen zijn uitgewerkt in vrijwel abstracte, meditatieve schilderijen. De resultaten variëren van zeer donker tot helder-licht ('Lichte nacht'). Andere thema's in dit late werk zijn 'Aarde', 'Winter', 'Voorjaar' en 'Ruimte'. Fernhouts schilderijen stijgen uiteindelijk uit boven de visuele uitgangspunten in de natuur: 'het is niet te definiëren, ook voor mezelf niet – maar dat wil ik ook niet – want het is ergens dat ongrijpbare waar het om gaat.'¹ 1 – Rijnders, Koopmans en Van den Berk 2009, 138.

Jef Diederens 1920-2009

De maan III, 1992

Acrylverf op doek, 110 x 110 cm
Ede, collectie Simonis & Buunk

Een suggestie van een maannacht boven aarde en water. Een typerend werk voor de schilder *pur sang* Jef Diederens. De kunstenaar werd opgeleid in Maastricht (Kunstnijverheidsschool), en daarna aan de Rijksacademie te Amsterdam waar zijn latere artistieke geestverwanten Ger Lataster, Karel Appel en Corneille studiegenoten waren. Tot Diederens grote, kleurrijke oeuvre behoren wandschilderingen en geabstraheerde landschappen zoals dit werk.

Co Westerik 1924

Sterrennacht, 1996

Tempera, alkyd en olieverf op paneel,

60 x 75 cm

Bouwfonds Kunstcollectie van Rabo

Vastgoedgroep

‘Als ik buiten ben wil ik nog wel eens in het gras gaan liggen. Je kijkt dan al vanuit een heel andere hoek tegen dat gras aan, je zit aan de close up-kant’, merkte Westerik ooit op.¹ In dit schilderij blikt een liggende figuur juist in de verte, de andere kant op: naar de nachtelijke sterrenhemel. Een intense verbeelding van een overweldigende ervaring. ¹ – Van der Eijck 1982, 43.

Teun Hocks 1947

Zonder titel (Maan), 2007

Olieverf op een ingekleurde gelatine-
druk, 134 x 140 cm

Amsterdam, Torch Gallery

Een man met feesthoedje wandelt over een desolate maan in een duister heelal. Een absurdistisch werk, typerend voor Teun Hocks. Humor en filosofische bespiegeling gaan in diens eenvoudig ogende maar technisch bewerkelijke taferelen hand in hand. Steeds is het de kunstenaar zelf die poseert in decors die Hocks eigenhandig schildert en opbouwt in zijn atelier. De zelf afgedrukte foto's op groot formaat ondergaan gewoonlijk nog een bewerking met verdunde olie-
verf, die met wattenstaafjes wordt aangebracht. Die combinatie is Hocks' handels-
merk: 'ik ben nogal een slechte schilder', stelde hij ooit bescheiden, 'Ik vind een foto van een maanwandelaar ook veel leuker dan een schilderij van een maan-
wandelaar – het krijgt realiteitswaarde; die man is er echt gewéést. Daarbij, ik heb veel lol in de verwarring die ik zo schep. Zie je ze zo kijken: is het nou een foto, of is het een schilderij?'¹ En: 'Ik maak verhalen zonder begin of eind die door de beschouwer kunnen worden ingeperkt of aangevuld. (...) Als mensen de situatie herkennen probeer ik ze te laten glimlachen om dingen die eigenlijk een beetje pijn doen. Ik hoop dat er daardoor een troostende werking van mijn beelden uit-
gaat.'² Herkenbaar is hier 'het gevoel van je verloren en misplaatst voelen op een feestje.'³ 1 – Kuiper 2008. 2 – Theunissen 2006. 3 – Mededeling Teun Hocks aan de auteur.

Robert Zandvliet 1970

Maannacht, 2009

Eitempera op doek, 200,8 x 370 cm

Wassenaar, Caldic Collectie

In zijn vaak kolossale, panoramische doeken refereert Robert Zandvliet geregeld aan werk van eerdere schilders als Van Gogh, Mondriaan en – in dit geval – Breitner. Diens olieverfschilderij ‘Maannacht’ (71 x 101 cm; ca. 1888; Parijs, Musée d’Orsay), waarvoor ook een geschetste voorstudie bewaard is gebleven (zie pag. 21), was inspiratiebron. De landschappelijke werken die Zandvliet al jaren schildert, hebben enerzijds een band met de visuele werkelijkheid: echte landschappen dan wel landschappen in eerdere kunstwerken. Anderzijds lijken ze soms bijna abstract. Zandvliet: ‘ik ben zowel in figuratie als abstractie geïnteresseerd, maar het omslagpunt tussen die twee interesseert me het meest. Daar keer ik steeds naar terug.’¹ 1 – Adolphi e.a. 2005, 108.

HORIZON

Een horizon is een volstrekt denkbeeldig iets. Op het oog zichtbaar, maar wie hem probeert te naderen, merkt dat hij wijkt. In landschappelijke voorstellingen speelt de horizon vaak een belangrijke rol: hoe lager hij ligt, hoe grootser de hemel. Sommige kunstenaars namen het verschijnsel 'horizon' zelfs als hoofdthema van hun werk.

Jacob Maris 1837-1899

Voorjaarslandschap, 1840

Olieverf op doek, 76,5 x 105,5 cm

Den Haag, Gemeentemuseum

Een lage horizon met veel zicht op lucht: het is altijd typerend geweest voor het vlakke Hollandse landschap. De maker van dit schilderij Jacob Maris, de oudste van drie schilderende broers, had meer gezien dan Holland. Hij had lessen gevolgd in Antwerpen en Parijs, en gereisd door Duitsland en Zwitserland. Maar hét thema voor zijn schilderwerk vond hij uiteindelijk in de omgeving van zijn geboortestad Den Haag en op sommige andere typisch Hollandse plekken. De *en plein air* en tonaal werkende Barbizon-schilders (en niet de bonte Franse impressionisten) waren voor hem een voorbeeld. Zijn werk trok op den duur vele, ook buitenlandse, kopers. Vlak voor zijn overlijden moet hij hebben opgemerkt: 'Als ik maar weêr voor den ezel zit (...) ik ga dingen maken, die men niet van me verwacht zou hebben'. En na zijn dood stelde zijn naar Londen geëmigreerde broer Matthijs: 'mijn broer Jaap was een geboren schilder which means, hij had er plezier in'.¹

¹ – Van Heteren e.a. 2003, 29.

Maurits van der Valk 1857-1935

Rivierlandschap, ca. 1920

Olieverf op doek, 33 x 42,3 cm

Utrecht, Centraal Museum

De horizon ligt in dit relatief traditionele schilderij extreem laag, wat een enorm ruimtelijk effect geeft. De wolkenlucht vindt voortzetting in het weerspiegelende water eronder, zodat het landschap weinig houvast biedt: de (letterlijk) bovenaardse sfeer staat centraal. Van der Valk behoorde in zijn jonge jaren tot de Amsterdamse groep der Tachtigers, in de stad waar hij aan de Rijks-academie studeerde. Hij was niet alleen actief als schilder, etser en docent, maar ook als kunstcriticus - dit laatste onder meer onder het veelzeggende pseudoniem 'J. Stemming'. Stemmingsvolle Hollandse landschappen waren een specialiteit van Van der Valk, die ooit schreef; 'het beste kunstwerk zal wel dat zijn, wat het diepst gevoeld en het schoonst gevoeld is, het persoonlijkst is weergegeven'.¹ 1 - De Haan 1990, 62.

Carel Willink 1900-1983

Stadsplein, 1958

Olieverf, 72 x 80 cm

Arnhem, Museum Arnhem, langdurig
bruikleen van particulier

Perspectieflijnen die nadrukkelijk naar een horizon wijzen en daardoor veel diepte scheppen: ze vormen een belangrijk element in de meeste van Willinks magisch-realistische landschappen (zelf sprak hij overigens liever van ‘imaginair realisme’¹). Op dit symmetrisch opgebouwde schilderij is dit wel zeer nadrukkelijk gedaan: de bestrating en de gebouwen – waarvoor zo te zien het Panthéon te Parijs model heeft gestaan – wijzen naar een verdwijnpunt iets links van het koepelkerkje. Een inspiratiebron voor Willink was de ‘metafysische’ schilderkunst van de Italiaan Giorgio de Chirico, die eveneens met classicistische panden en weidse architectuurgezichten werkte. Kenmerkend voor veel Willinkschilderijen is overigens de kleur blauw, en niet alleen in de luchten: ‘Blauw wordt algemeen beschouwd als een beetje filosofische, weinig hartstochtelijke kleur. Blauw in een schilderij is heel belangrijk’, aldus Willink.² 1 – Kramer en Roscam Abbing 1973, 77. 2 – Idem, 112.

JCJ Vanderheyden 1928-2012

Curved Skyline, 1990

Tempera, acrylverf op doek,

180,3 x 241,5 cm

Eindhoven, Van Abbemuseum

Een gebogen horizon, zoals die op aarde met het oog niet of nauwelijks waarneembaar is (aan zee enigszins), maar wel vanuit de lucht. Van der Heyden maakte tal van fotowerken vanuit een vliegtuigraampje, en werkte hetzelfde gegeven uit in grote en kleine schilderstukken – die deels overigens al waren gemaakt nog voordat hij zelf de lucht was ingegaan. De beleving van horizon en ruimte staat centraal in dergelijke verstilde, bijna-abstracte werken.¹

Vanderheyden: ‘De horizon staat voor het verlangen naar de verte. En tegelijkertijd draagt de horizon de beperktheid in zich mee: “Het is de begrenzing die het oog van zichzelf heeft”’.² 1 – Zie o.a. Locher 2011. 2 – Geciteerd in: www.artijournal.nl

(Het Beeldende Kunstjournaal, artikel Wim Adema, 2014).

Marenne Terlingen 1935

On/eindig, 2007

Pastel en oliekrijt op museumkarton,
18 x 50 cm

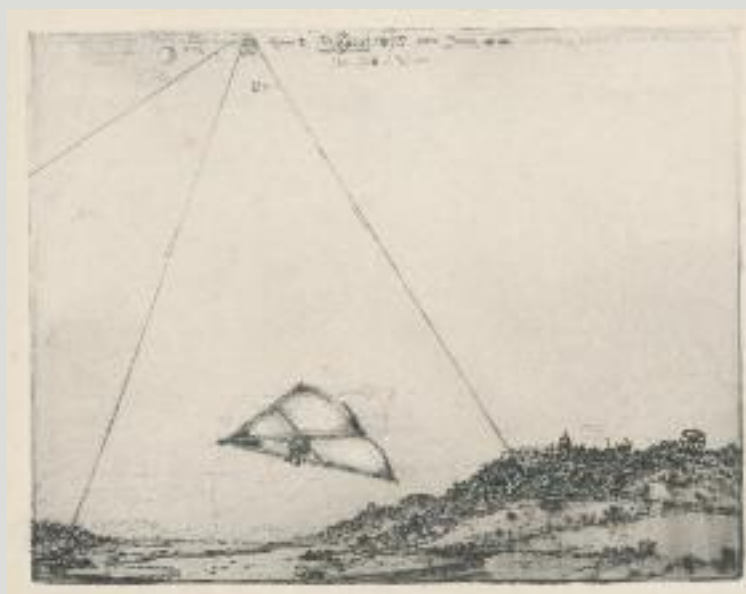
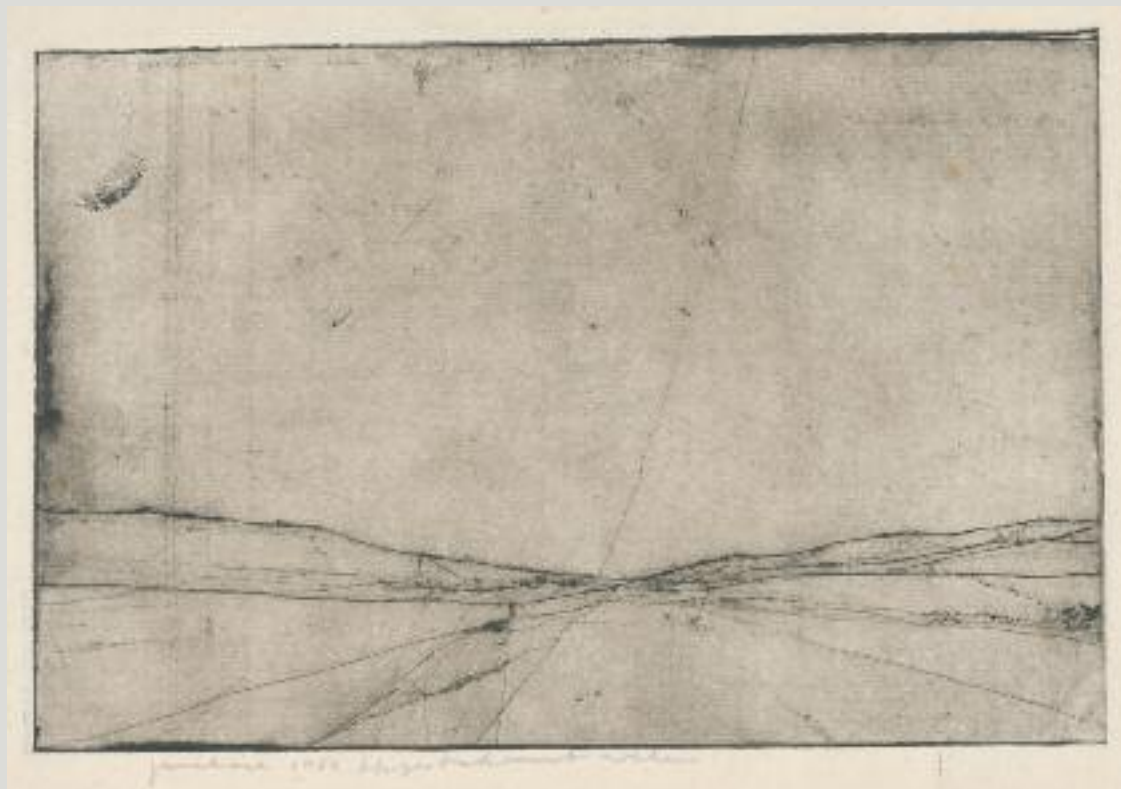
On/eindig, 2007

Acryl en olieverf op paneel, 21 x 53 cm

Collectie kunstenaar

Horizon, weidsheid, oneindigheid: het zijn de thema's die Marenne Terlingen in serie's op paneel en papier uitwerkt. Eenvoud en sfeer kenmerken het werk, evenals gelaagdheid en kleurenrijkdom. 'Wat ik gezien heb, abstraheer ik in mijn atelier. Ik ben geboren achter de duinen. Het licht dat ik waarnam in mijn jeugd, is mij altijd bijgebleven. Ik blijf gefascineerd door oneindigheid en schoonheid.'¹

¹ – Interview met de kunstenaar door de auteur, 11.3.2014. Zie verder Vermeijden, Andela en Van Haaren, z.j.

Frans Pannekoek 1937
Zoekplaatje voor een eland (Hampelman Slaaf). Helgestahemmet, Zweden, januari 1963
 Ets, 15,8 x 23,7 cm
Hang Glider, in of voor ca. 1975
 Droge naald, 10,9 x 14,1 cm
 Amsterdam, Rijksmuseum

Sfeervolle, lege landschappen met lage horizons: Frans Pannekoek maakte er vele, in de ets- en vooral de drogenaaldtechniek. Op sommige prenten zweeft een zeilvlieger in de ruimte. Pannekoek maakte ook 'zeeschappen', en prenten die op Spaanse, Franse en Zweedse landschappen zijn geïnspireerd. De drukplaatjes zijn nooit buiten bekend; buiten maakte Pannekoek wel schetsen of aquarellen die dan uitgangspunten werden voor de prenten. Een contact met de schrijver Gerard Reve leidde tot Reve's curieuze boekje 'Veertien etsen van Frans Lodewijk Pannekoek voor arbeiders verklaard' (1967), dat mede bijdroeg aan Pannekoeks faam.¹ 1 – Zie Reve 1967 en Schatborn 2010.

Ger van Elk 1941

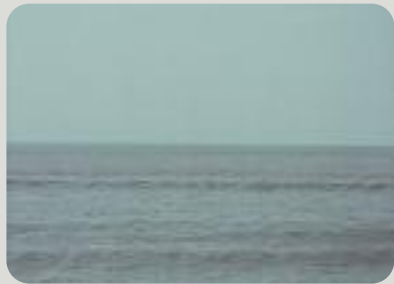
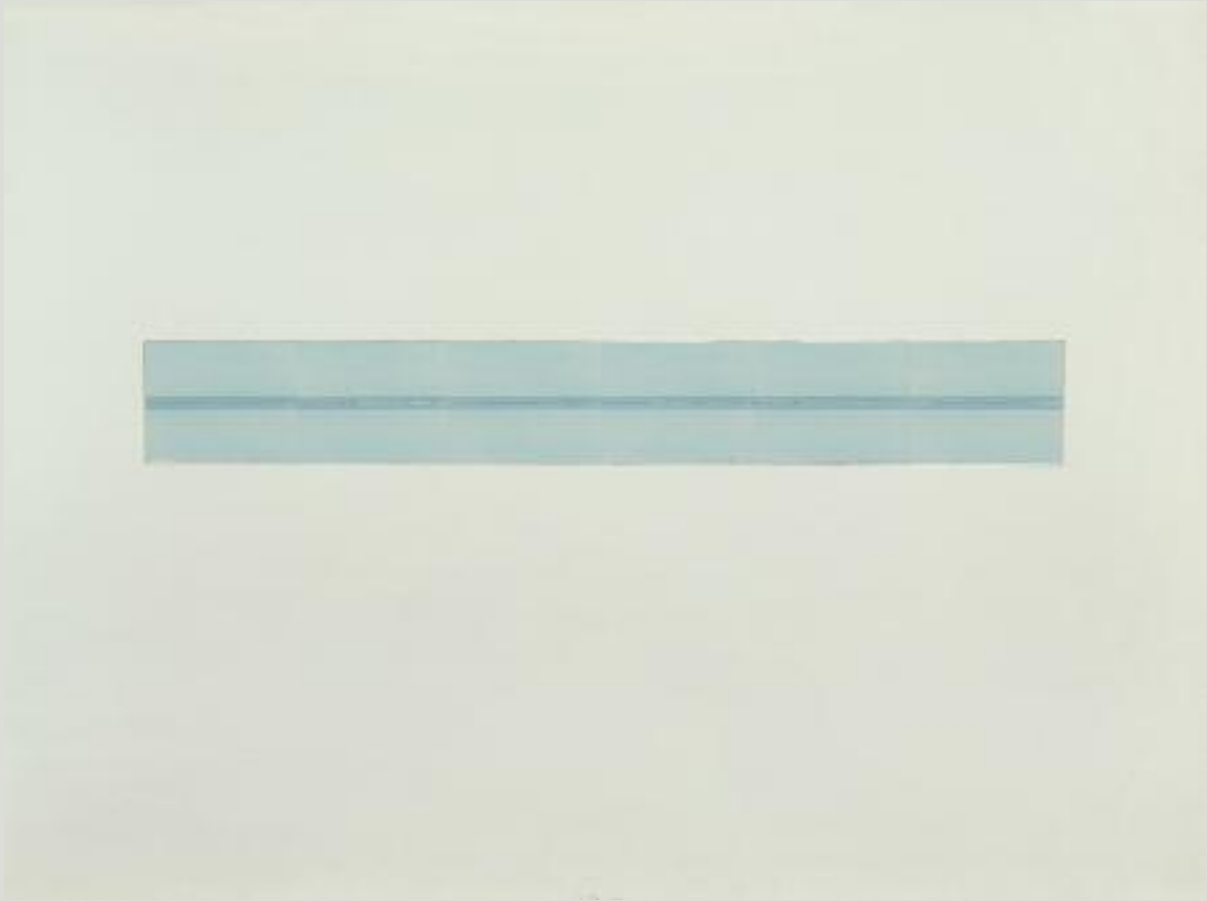
Gezicht op Kinselmeer, Stompetoren,
voorjaar 1996

Cibachrome op plexiglas, houten lijst,
76 x 154 x 6,5 cm

Collectie De Heus-Zomer

De horizon speelt de hoofdrol binnen dit driedimensionale werk, dat is geïnspireerd op het eeuwenoude Kinselmeer bij Amsterdam dat grenst aan het IJsselmeer. Van Elk sprak ooit in een interview over ‘de horizon die ervaren wordt maar er niet is. Niet als een lijn maar wel als een breuk. En ook als een gleuf, een brievenbus, de toegang naar een ander terrein, daar waar je er van af zou kunnen vallen, zoals de Feniciërs dachten.’¹ Landschapsschilderkunst uit de 17de eeuw was voor de kunstenaar mede inspirerend: ‘de overweldigende emoties (...) van kunstenaars die naar het wijde land, naar het water en naar de wolkenluchten keken zijn me niet vreemd.’² 1 – Beeren 1999, 2 – Idem.

Jan Dibbets 1941

Blue Line, 1974

Fotomontage en potlood op papier,

75 x 102 cm

Particuliere collectie

Uitgangspunt voor 'Blue Line' was – in Dibbets woorden – 'die fantastische horizonlijn'¹: de wel waarneembare maar toch niet bestaande scheidslijn tussen hemel en aarde. Dibbets monteerde voor dit werk een aantal foto's die hij maakte bij de Noordzee. Alhoewel het resultaat realistisch oogt, heeft het tegelijkertijd het karakter van een abstract-geometrisch werk. Sinds de jaren 1970 maakte Dibbets tal van zulke montages waarin de horizon de hoofdrol speelt. Met foto-opnames als uitgangsmateriaal componeerde hij werken met gebogen en zelfs cirkelvormige horizonnen. Ook filmprojecten ontstonden rond dit schijnbaar eenvoudige maar altijd weer boeiende visuele thema. ¹ – Erfteimeijer 2012, 103. Zie verder o.a. Fuchs en Verhagen 2010.

Vibrating horizon, 1971

Stills uit videofilm (duur 4,11 min.)

Amsterdam, Stedelijk Museum

Een intrigerend videofilmje waarin de centraal in het beeldvlak liggende horizon na enige tijd gaat 'vibreren' als gevolg van de in beweging gebrachte camera.

Wout Berger 1941

Twee foto's uit de serie 'When I open my eyes [etc.]', 2009-2012

Links: 20.12.2009. Rechts: 6.11.2011

C-print kleurenfoto op dibond,
150 x 120 cm

Courtesy de kunstenaar en Galerie
Witteveen, Amsterdam

'Meer dan 35 jaar ben ik fotograaf. Meer dan 35 jaar woon ik aan het IJsselmeer. Als ik 's morgens mijn ogen opendoe, is het eerste dat ik zie: het IJsselmeer. Soms neem ik een foto van het meer, maar echt zien is anders. Pas toen een vriend tegen me zei: 'Jij woont in je onderwerp' viel het kwartje. Ik plaatste een statief op een vaste plek voor het slaapkamerraam en begon te kijken. Eerst ben je dankbaar voor elk zeilschip dat voorbij komt. Elke heftige lucht: een foto. Maar het duurt niet lang of je gaat wat afleidt buiten beeld houden. De weg van iedereen die zich openstelt. (...) Zestig foto's zijn het in totaal geworden. Die foto's zijn met z'n allen mijn IJsselmeer. (...) Ongemerkt begint het onderwerp te veranderen. Was het eerst het meer, de horizon, de zon, de wolken, de golf, ongemerkt wordt het onderwerp de verschillen tussen de foto's. De overgangen. Daarin hoop ik het onaanraakbare te benaderen. Hopeloos natuurlijk. Maar de poging.'¹ 1 – Tekst van Wout Berger op www.depont.nl. Zie ook Berger en Damen 2012.

Carla Klein 1970

Zonder titel, 2005

Olieverf op doek, 30 x 60 cm

Zonder titel, 2014

Olieverf op doek, 30 x 60 cm

Collectie kunstenaar

De horizon, als scheidslijn tussen aarde en lucht, speelt een belangrijke rol in het schilderwerk van Carla Klein. Klein baseert haar werk op talloze eigen landschapsfoto's die zij maakt op reizen in binnen- en buitenland, onder meer in de Verenigde Staten van Amerika. De schilderijen, van zeer klein tot metersbreed, ademen weidsheid en ruimte en hebben een meditatieve kracht.

HEMEL

Hemel, uitspansel, universum: het zijn woorden voor iets onbevattelijks. Toch verdiept de mens zich er al eeuwen in, wetenschappelijk maar ook artistiek. In de moderne tijd maakten Nederlandse kunstenaars uiteenlopende kunstwerken die gaan over dat wat ons allen te boven gaat – letterlijk en figuurlijk.

Mystery, base of Universe.

Grands.

earth, milky way.

23. VIII. 1971.

Jakob Smits 1855-1928

De hemel weent over de puinen, 1918/27

Olieverf op doek, 128 x 121 cm

Antwerpen, Koninklijk Museum voor
Schone Kunsten

Een reusachtig luchtruim boven een smalle strook desolate aarde met niet meer dan een boerderij, twee kruisen en een afgebroken boom. De waterplas voor- aan lijkt het gevolg van een granaatinslag. Een typerend werk voor Jakob Smits, die zijn oeuvre wel omschreef als 'mijn eenvoudig werk, symbolisch, poëtisch en echt'.¹ Smits werd opgeleid aan de academies van Rotterdam en (daarna) van Brussel en München, en was korte tijd directeur van de Haarlemse 'Teekenschool voor Kunstnijverheid'. Hij vestigde zich in 1888 definitief in het afgelegen Belgische dorpje Achterbos in de Kempen. Naast bijbelse stukken en boeren- taferelen schilderde Smits vele landschappen waarin lucht en licht een hoofd- rol spelen. Dit schilderij ontstond naar aanleiding van de Eerste Wereldoorlog. Smits raakte na deze dramatische jaren geobsedeerd door licht en hoe dit weer te geven in een schilderij: het licht dat hij zag als 'de evidente getuigenis van het levensmysterie'. Door verf in vele lagen op te brengen, trachtte hij 'zelf uit- stralend licht' te verbeelden.² 1 – Vanbeselaere 1975, 116. Zie ook www.jakobsmits.be, de web- site van het Jakob Smitsmuseum te Mol. 2 – Ekonomides e.a. 2005, 36-41. Met dank aan Jan Dibbets.

Maurits Escher 1898-1972

Andere wereld, 1947

Houtgravure en houtsnede in roodbruin en groen, gedrukt van drie blokken, 31,5 x 26 cm

Sterren, 1948

Houtgravure in roze, geel, blauw en zwart, gedrukt van vier blokken, 32 x 26 cm
Rotterdam, Museum Boijmans
Van Beuningen

Oneindigheid is een thema waarin de graficus Escher bijzonder was geïnteresseerd. Het komt voor in zijn prenten met eindeloze trappen en andere ongerijmdheden, maar ook in zijn prenten waarin weidse luchten en de kosmos een rol spelen. Op zeereizen placht Escher graag op het voordek te liggen om zich 'op de ritmische geluiden van het schip in dat oneindige te laten wegvoeren naar een nauwelijks bewuste, haast meditatieve, toestand tussen waken en dromen', zoals hij zelf meedeelde aan een vriend.¹

¹ – Vermeulen 1995, 162.

Willem Hussem 1900-1974

Compositie, 1962

Olieverf op doek, 90 x 120 cm

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Een bijna-abstracte compositie van Willem Hussem, bij wie dergelijke werken ontstonden naar aanleiding van een emotionele beleving van luchten, landschappen en de zee. 'Als ik een lucht schilder, is dat geen lucht, maar roept dat een lucht op', aldus Willem Hussem, die hier vormen schilderde die doen denken aan wolken, een zonnestraal en een witte vogel (of zeilboot?). Hussem kreeg korte tijd les aan de Rotterdamse academie en van Dirck Nijland (zie p. 89). Daarna verbleef hij jarenlang in Frankrijk, waar hij Piet Mondriaan en Picasso ontmoette. Uiteindelijk vestigde hij zich in Den Haag. Naast schilderwerk maakte Hussem ook ruimtelijk werk en schreef hij veel poëzie: 'Zet het blauw / van de zee / tegen het / blauw van de / hemel veeg / er het wit / van een zeil / in de / wind steekt op', dichtte hij, en ook: 'je schildert je schrijft / je vindt een weg / naar de weg zonder einde'.¹ Hussem voelde zich aangetrokken door oosterse calligrafie en de eenvoud van het Zen-boeddhisme. ¹ - Steenbruggen 1994, 84, 130.

Edgar Fernhout 1912-1974

Ruimte (1), 1971

Olieverf op doek, 90 x 90 cm

Particuliere collectie

Dit bijna-abstracte schilderij 'Ruimte' ontstond in de laatste levensfase van Fernhout, een schilder die ooit als fijnrealist was begonnen. De concentratie en verstillings die zijn vroege landschappen en portretten kenmerkt, is evenzeer aanwezig in de verstilde latere werken. Los van de natuur is Fernhout nooit geraakt: jaargetijden, zee, en in dit geval: ruimte, behoren tot de inspiratiebronnen. Fernhout greep bewust terug op de vroege sterk geabstraheerde kunst uit het begin van de 20ste eeuw, die nadien wat in diskrediet was geraakt: 'Ik heb wel de tijd mee, (...) omdat ik heb mogen mee maken, dat de draad weer opgenomen is, die na Mondriaan afgebroken was.'¹ 1 – Rijnders, Koopmans en Van den Berk 2009, 134.

Eugène Brands 1913-2002
Mystery, base of Universe, 23.VIII.1971
Tempera op paneel, 40 x 40 cm
Collectie stichting Eugène Brands

Le ciel bleu, 1989
Gouache op papier, 40 x 37 cm
Harlingen, Galerie De Vis

“M’, Mysterie, het onbeschrijflijke gevoel dat er voorbij het verstandelijke ‘weten’ iets onnoembaars verborgen ligt dat alles overstraalt.”¹ En: ‘Er zijn miljoenen melkwegstelsels. Er moet in dat zwarte gat heelal een middelpunt zijn wat al die dingen in banen houdt. Dàt is het mysterie’ – aldus de schilder Brands, die in een hele reeks werken de letter ‘M’ van ‘Mysterie’ een hoofdrol liet spelen. Dit schilderijtje koesterde Brands in zijn eigen atelier: hij beschouwde het als de sleutel tot zijn oeuvre.² ¹ – Brands en De Groot 2009, 53. ² – Ouwens en Den Hartog Jager 2013, 179.

*Op de titelpagina ‘HEMEL’ is de achterzijde van dit schilderijtje afgebeeld.

Eugène Brands 1913-2002

Deep Universe, 13.1.1998

Gouache op papier, 51 x 61 cm

Collectie stichting Eugène Brands

De geheimzinnige kosmos intrigeerde Brands reeds in zijn jonge jaren: al in 1947 exposeerde hij in het Amsterdamse Stedelijk Museum enorme vellen papier beschilderd met sterren en delen van de kosmos. Vijftig jaar later was hij nog steeds met dit thema bezig, en filosofeerde erover in een briefwisseling met de bèta-wetenschapper Klaas de Groot van de Universiteit Twenthe. Brands bezag het heelal niet als een puur materieel verschijnsel maar als een 'Mysterie': 'Het leven kan nooit een louter materiële, stoffelijke aangelegenheid zijn, ontstaan in de oersoep door de deling van ééncel in tweecelligen.' – en: 'wat is het bestaan toch wonderlijk.'¹ 1 – Brands en De Groot 2009, 41, 7.

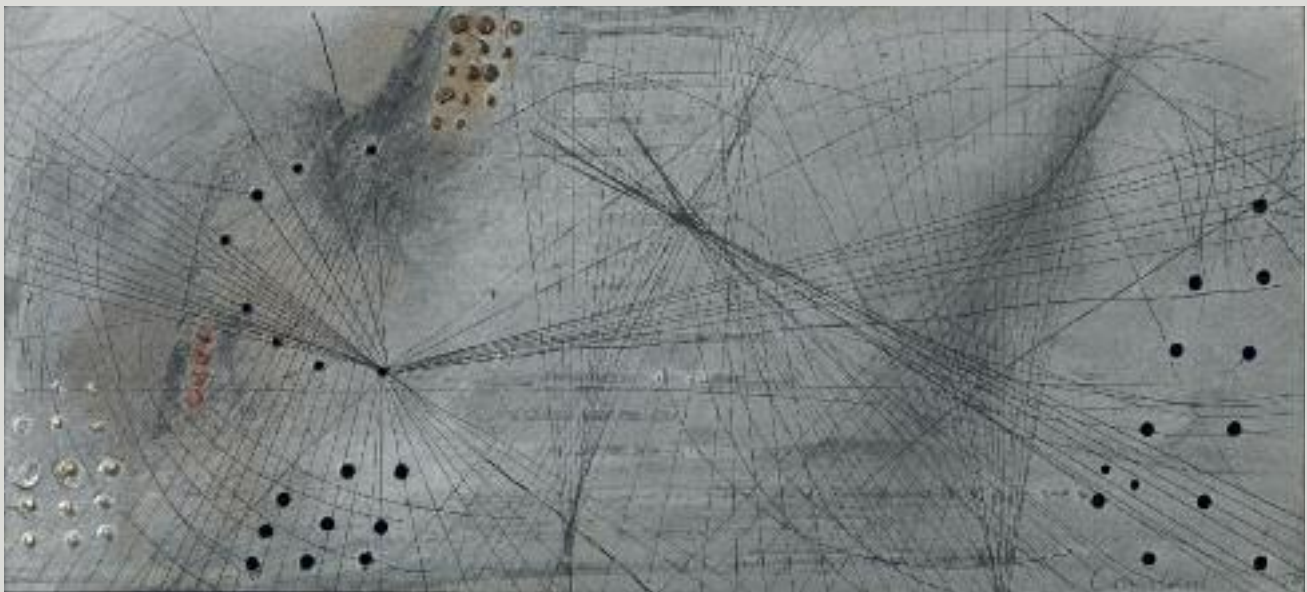
Constant 1920-2005

De grote beer, 1956

Olieverf op doek, 130 x 130 cm

Particuliere collectie

Een van de ruimte-werken van Constant, hier met het sterrenbeeld 'De grote beer'. Het stamt uit een periode waarin de kunstenaar met enkele bijna-abstracte en soms zelfs compleet abstracte werken naar buiten kwam. Voor het overige geldt hij als een van de bekendste na-oorlogse Nederlandse kunstenaars die de figuratie trouw bleven. 'Een schilderij is niet een bouwsel van kleuren en lijnen, maar een dier, een nacht, een schreeuw, een mens, of dat alles samen.', schreef hij in een manifest (1948) in zijn vroege periode, toen hij als Cobra-kunstenaar bekendheid verwierf.¹ 1 – Hummelink en Constant 1995, 46.

Constant 1920-2005

Ruimtelandschap, 1957

Olieverf op hardboard, 26,8 x 30,1 cm

Collectie Fondation Constant

Structures dans l'espace, 1958

Olieverf op hardboard, 19,5 x 41 cm

Collectie Fondation Constant

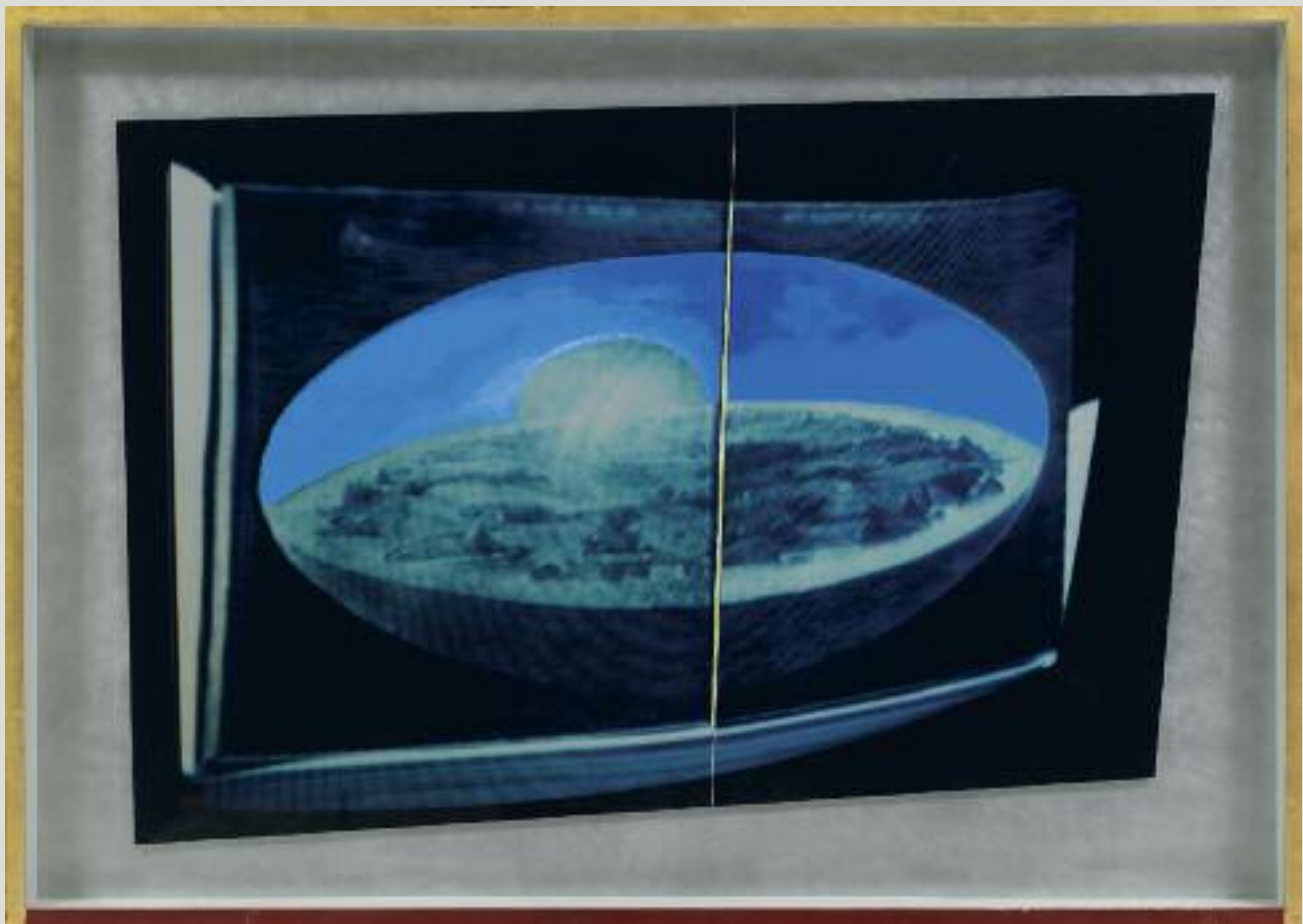
Co Westerik 1924

Temps variables, 1996

Tempera, alkyd en olieverf op paneel,
60 x 75 cm

Antwerpen, Koninklijk Museum voor
Schone Kunsten

Een stukje begroeide aarde onder het uitspansel. Op een klein vlak is de immense dampkring gesuggereerd door een reeks gebogen segmenten waarin men verschillende weersgesteldheden kan zien ('temps variables'). In Westeriks werk spelen landschap en lucht regelmatig een rol: 'Ik ben een echte Hollandse man, water en lucht, dat vind ik verrukkelijk' – aldus Westerik in 1995, kort voor hij dit schilderij maakte.¹ 1 – Van Slooten 1995, 28.

JCJ Vanderheyden 1928-2012
Day of creation / Derde scheppingsdag,
1985
Beschilderde kleurenfoto op aluminium,
82,4 x 116 x 12 cm
's-Hertogenbosch, Stedelijk Museum
's-Hertogenbosch

Een werk geïnspireerd op de buitenpanelen van Jeroen Bosch' drieluik 'De tuin der lusten' (ca. 1480/1490; Madrid). Bosch verbeeldde daarop de derde scheppingsdag: de scheiding van water en land en het ontstaan der planten. De aarde is door Bosch weergegeven als een platte, cirkelvormige schijf binnen een hemelbol. Vanderheyden maakte met een videocamera een foto van een opengeslagen boek waarin hij Bosch' voorstelling had aangetroffen. Vervolgens bewerkte hij, onder meer met verf, een cibachrome-afdruk van die foto. Het lichtschijnsel boven de aarde roept associaties op met 'de Geest van God die over de wateren zweefde', waarover de bijbel schrijft.¹ 1 – Locher 2011, 206-207. Zie ook bijbelboek Genesis h. 1.

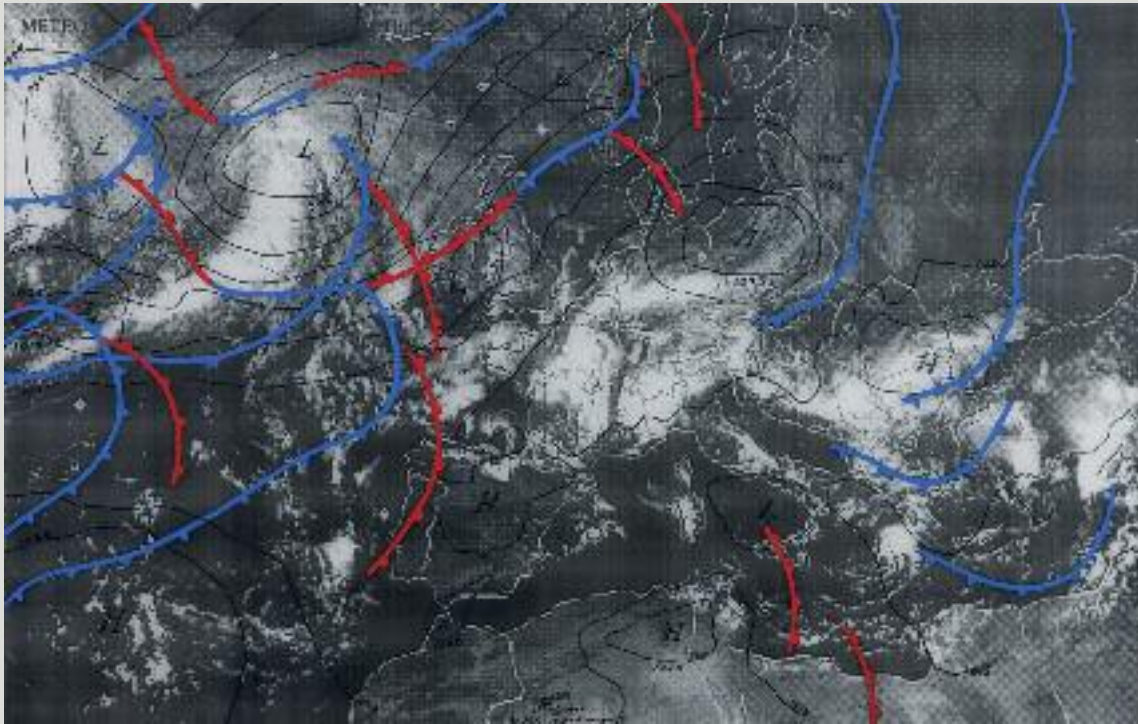

Marinus Boezem 1934

Sign the sky above the port of Amsterdam,
1969

Drie foto's op karton, 42,3 x 60 cm elk
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Met zijn naam in kolossale letters signeerde de kunstenaar Marinus Boezem in 1969 de lucht boven de Amsterdamse haven. Althans, dat suggereren de opnames; in werkelijkheid zijn de foto's bewerkt. De lucht is een thema dat de veelzijdige en zeer creatieve Boezem heeft geïnspireerd tot talloze kunstwerken van velerlei aard. In de ontstaanstijd van dit werk noteerde de kunstenaar: 'In het jaar 2000 zal lucht een belangrijke creatieve factor vormen in de wereld. Lucht zal de bouwsteen worden van een nieuwe architectuur. Pleinen en steden zullen door lucht-wanden en daken worden beschermd tegen de elementen. Het "aero-kussen" zal het vervoermiddel zijn van dit lucht-tijdperk en een serene stilte komt over de steden.'¹ 1 – Van Duyn en Witteveen 1999, 10.

Marinus Boezem 1934

Untitled, 1996

Gouache, inkt, computertekening,
50 x 75 cm

Collectie van de kunstenaar

Geen blik op, maar vanuit de hemel. De kunstenaar Marinus Boezem schilderde het weerbeeld van 10 oktober 1996, en wel op een still van een computeranimatie die het KNMI maakte van het weer in West-Europa zoals gezien vanuit een satelliet. De rode en blauwe lijnen zijn de frontlijnen van de hoge- en lagedrukgebieden.¹ 1 – Zie Van Duyn en Witteveen 1999.

Della Scultura et La Luce, 1985

Hout, karton, kunststof, papier, textiel,
vilt, hoogte 9,5 cm, diameter 65 cm
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Italiaanse titel – in vertaling ‘over de beeldhouwkunst en het licht’ – verwijst naar de voorstelling in de doos: het Mont Blanc-massief onder de noordelijke sterrenhemel. Marinus Boezem maakte dit bijzondere werk in een oplage van vijf.

Tomas Rajlich 1940

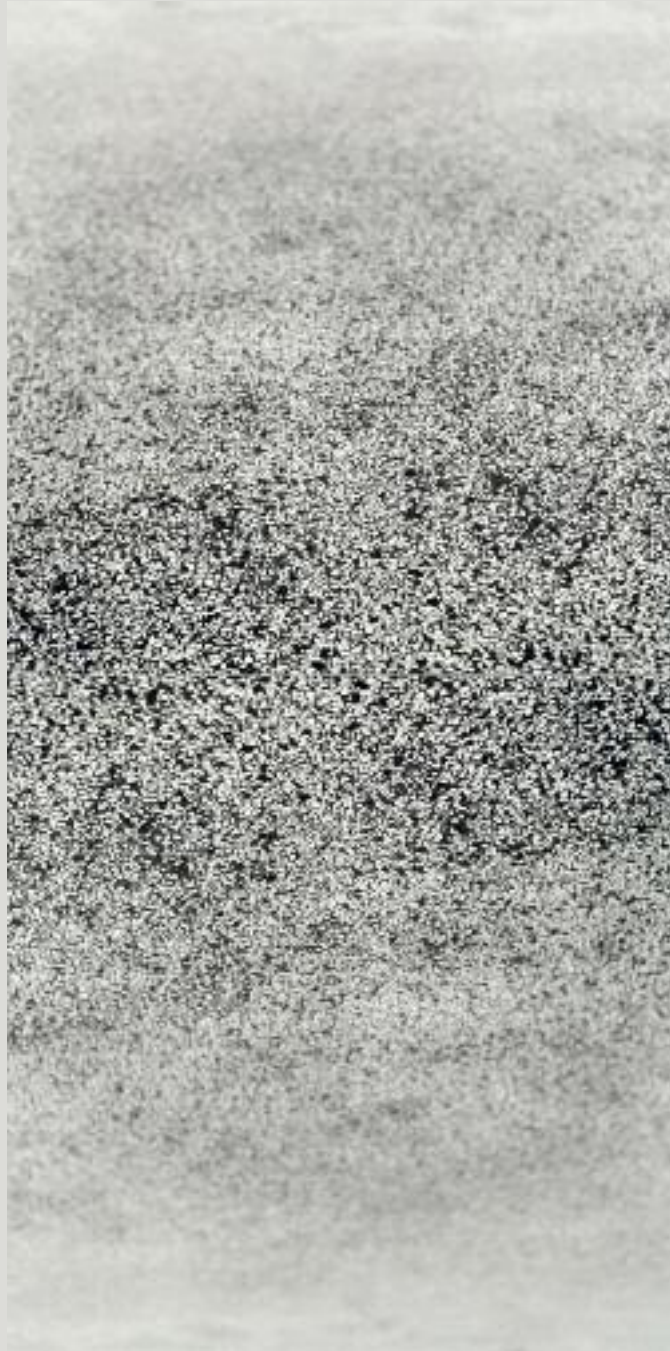
Zonder titel, 1984

Acrylverf op doek, 160 x 150 cm

Haarlem, Frans Hals Museum | De Hallen Haarlem

Een titelloos, bijna vierkant schilderij in goud- en crèmetinten, met onder de los aangebrachte (acryl)verfstreken een met potlood getekend raster. Een werk dat associaties oproept met licht, zon en ruimte. De maker Tomas Rajlich (1940) woont sinds 2010 weer in zijn geboorteland Tsjechië (Praag), maar heeft het grootste deel van zijn leven, sinds 1969, in Den Haag gewoond: 'Ik ben meer Nederlander dan Tsjech'. Hij was in Nederland onder meer docent aan de Vrije Academie. Maar bovenal is Rajlich een volstrekt internationale kunstenaar, wiens werk op vele plaatsen in de wereld wordt getoond en verzameld. Zijn schilder- en tekenwerk oogt volstrekt abstract, maar gaat over meer dan enkel vorm en kleur: 'Ik ben geen strakke fundamentele schilder, ook al is dat wel vaak zo gedacht. Bij mijn werk spelen op de achtergrond ook ideeën en gevoelens mee over de kosmos, iets van metafysica. Ook al zullen sommigen dit schilderij uit de collectie van het Frans Hals Museum misschien enkel zien als een mooi gouden monochroom werk. Een theoreticus ben ik overigens zeker niet. Bij mij draait alles om mijn schilderwerk. Als dat iemand aanspreekt, is het goed; als het iemand niet aanspreekt, is het ook goed.'¹

¹ – Interview met Tomas Rajlich door de auteur, 1.10.2013. Zie verder o.a. Arkesteijn 2008.

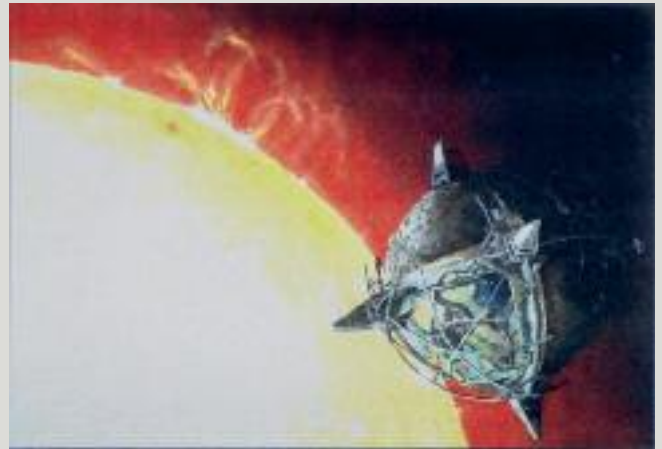
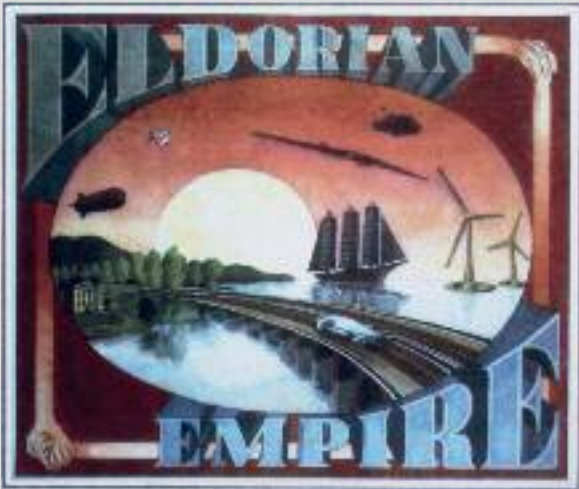
Rob de Vries 1948

Universe, 1995

Fotowerk, 79,8 x 39,5 cm

Haarlem, Frans Hals Museum | De
Hallen Haarlem

Hoe maakt men zich een voorstelling van het universum? Zo'n beeld zal noodgedwongen al gauw abstract ogen, zoals ook in dit geval. Kunstenaar Rob de Vries koesterde reeds vroeg belangstelling voor de kosmos: 'In de jaren 1960 was ruimtevaart mijn hobby. Ik kreeg vanuit de USA allerlei fotomateriaal toegestuurd omtrent het ruimteprogramma van de NASA. Foto's van Alan B. Shepard, Joe Walker en andere astronauten hingen in mijn kamertje, met als klapstuk een foto met een aan mij persoonlijk gerichte boodschap van Werner von Braun. Later als beeldend kunstenaar kwamen er soms flarden voorbij van die vroegere interesse en probeerde ik via beeldende middelen werken te maken die ik 'Universe' noemde: soms een foto, soms een schilderij, soms een beeld.'¹ 1 – Mededeling van de kunstenaar aan de auteur, maart 2014.

Jurriaan Andriessen 1951-1991
 Illustraties voor *'Eldorica, met een reis-
 verslag naar een betere wereld'*, uitgave
 Het Spectrum 1990
 Gemengde techniek op papier
 Haarlem, Frans Hals Museum | De Hallen
 Haarlem

Visionaire taferelen ergens in het heelal, gemaakt voor het in 1990 uitgekomen boek 'Eldorica'. Verontrust door het rapport 'Grenzen aan de groei' (1972) van de 'Club van Rome' poogde beeldend kunstenaar en musicus Jurriaan Andriessen een positief antwoord te geven, en creëerde daartoe de schaduwplaneet 'Eldorica'. Deze planeet heeft tot ongeveer 1972 dezelfde ontwikkeling doorgemaakt als de aarde. Op 'Eldorica' hebben de bewoners daarna wél hun verantwoordelijkheid genomen: geen wegwerpartikelen, wel automatische auto's, windmolenparken op zee, en zo meer. Beslissingen worden er 'eldocratisch' genomen: op basis van inzichten, niet van machtsverhoudingen. In zijn boek verwoordde en verbeeldde Andriessen de duurzame route die onze maatschappij ook had kunnen kiezen, als de waarschuwingen tegen uitputtend grondstoffengebruik en milieuverontreiniging serieus genomen waren.¹

¹ – Met dank aan Hedwig de Beer. Zie ook Van der Horst 2013, 199.

Chiron Pieterse

Rolling sky, 1977

Olieverf op doek, diameter 141 cm

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Een voorstelling van de hemel als een cirkelvormig, zich wentelend geheel: een sprekender beeld lijkt nauwelijks mogelijk. Ook oude hemelglobes en Japanse zenboeddhistische cirkelschilderijen vatten de ruimte of het heelal als een rond of bolvormig geheel op. In dit schilderij is beweging gesuggereerd doordat de wolken rond het denkbeeldige middelpunt van de cirkelvormige schijf rond lijken te draaien.

Jan Wolkers 1925-2007
Auschwitz-monument ('Nooit meer
Auschwitz'), Amsterdam, Wertheim-
park, 1993 (vergroete versie van
'Spiegelmonument', Oosterbegraaf-
plaats, 1977)
Glas, 600 x 600 cm

Een gedenkteken voor de slachtoffers van het concentratiekamp Auschwitz. Wolkers: 'Hoe kan je een vorm vinden om een misdaad te gedenken waarvan je het gevoel hebt dat die nog niet uitgewist zal zijn als onze planeet over twee of tweeduizend eeuwen in het heelal zal zijn opgelost. (...) Je kijkt naar de hemel en je begrijpt niet dat dat blauwe uitspannel boven die ontzetting heeft gestaan, even onaangedaan en vredig als boven een wei met bloemen. En in een visioen van rechtvaardigheid zie je de blauwe lucht boven je vol barsten trekken, alsof de verschrikking die daar op aarde onder haar heeft plaatsgehad voorgoed de eeuwigheid geschonden heeft. Zo ben ik op het idee gekomen om gebroken spiegels op dat kleine stukje aarde boven die urn met as neer te leggen. Voorgoed kan op deze plaats de hemel niet meer ongeschonden weerspiegeld worden.'¹ 1 – Tekst uit 1977.

Bron: website Nederlands Auschwitz Comité.

Barbara Nanning 1957

Galaxy, 1990 (blauw)

Steengoed, coating van pigment en zand, 45 x 45 x 32 cm

Galaxy, 1990 (zwart)

Steengoed, coating van pigment en zand, 57 x 54 x 35 cm

Collectie kunstenaar

‘Mijn fascinatie voor de eeuwig durende beweging, het ronddraaien van de planeten, sterren en moleculen en mijn wens de essentie van deze beweging vast te leggen, resulteerde in de keramische werken ‘Galaxy’, aldus Barbara Nanning. De werken maken deel uit van Nannings veelzijdige werk van keramiek en glas, waarin ‘de essentie van beweging en groei’ meestal centraal staat. In de werken ‘Galaxy’ (Melkweg) is een deel van het onmetelijke heelal teruggebracht tot een voor de mens hanteerbare vorm: concreet, sierlijk, en vol dynamiek.¹ 1 – Informatie van de kunstenaar. Zie ook www.barbarananning.nl.

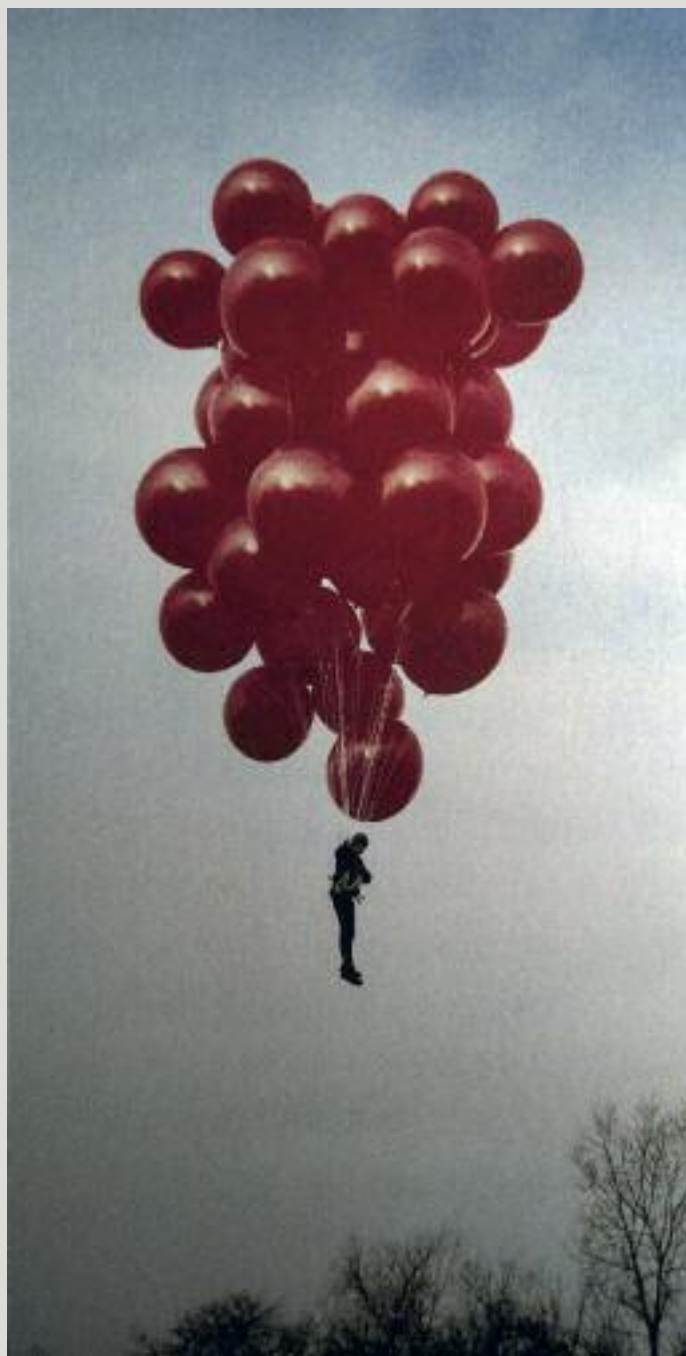

Fortuyn/O'Brien 1959

The telescope of Isaac Newton, 1984

Hout, zijde en landkaart, 210 cm hoog
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Een ruimtelijk werk geïnspireerd op de vermaarde spiegeltelescoop van de natuurkundige Isaac Newton (1643-1727). De kunstenaarsnaam Fortuyn/O'Brien verwijst naar het kunstenaarspaar Irene Droogleever Fortuyn (1959) en Robert O'Brien (1951-1988). Dit is een van de vele ruimtelijke werken die uit hun zeer creatieve samenwerkingsverband voortvloeiden.

Fiona Tan 1966

Lift, 2000

Zeefdruk, 85 x 40 cm

Haarlem, Frans Hals Museum |

De Hallen Haarlem

Een performance-voor-de-camera: Fiona Tan stijgt enige meters de lucht in aan een tros rode, met helium gevulde ballonnen. Locatie: Sarphatipark te Amsterdam. Tan gebruikte in dit werk haar lichaam als 'een bewegende sculptuur' waarvan het gewicht in de performance teniet werd gedaan – met de 'lift' als gevolg. 'Dit was een droom die ik lange tijd heb gekoesterd, al sinds m'n kindertijd in feite', aldus Tan. Van de performance is ook een film- en videoinstallatie gemaakt.¹ Hetzelfde intrigerende thema kwam in andere varianten ook aan de orde in Sigurdur Gudmundssons 'Dialog' (1979) – een fotowerk van de kunstenaar met ballonnenmuts – en vooral in de fameuze korte film 'Le ballon rouge' uit 1956 van Albert Lamorisse, waarin een jongetje aan een reusachtige tros veelkleurige ballonnen de lucht in zweeft en zo ontkomt aan hem belagende leeftijdgenootjes.

¹ – Zie o.a. Hoek, Tan en Von Bismarck 2002, 90 e.v., en www.furoremagazine.com/blog-en/fiona-tans-balloon-flight (vertaling citaat AE).

Anne de Vries 1977

Forecast, 2011

Still uit videofilm

(duur 5.04 min.)

Tekst: Bertrand Russell

Geluid: James Whipple

Techniek: Timur Si-Qin

Courtesy Anne de Vries en

Galerie Martin van Zomeren,

Amsterdam

Hoe intrigerend kan een ruimtereis zijn? De 3D-geanimeerde video 'Forecast' nodigt ons uit, een ruimte binnen te gaan vol zwevende foto's van een blauwe lucht met wolken.

Een stem vertelt ons over de filosofische consequenties van Albert Einstein's 'Relativiteitstheorie': de wereld, met zijn ruimte en tijd, zit anders in elkaar dan we geneigd zijn te denken. Op den duur verandert de stem: hij wordt digitaal vervormd en muzikaler. De woorden roepen dan enkel nog associaties op. De titel 'Forecast' – '(weers)voorspelling' – verwijst naar de voorspelling van de 'weersomstandigheden' in een door nieuwe media gedomineerd klimaat.¹ 1 – Met dank aan Anne de Vries.

Floris Kaayk 1982

Human Birdwings, 2012

Still uit videofilm

(duur 4.30 min.)

Courtesy de kunstenaar

Een compilatiefilm over het online-project 'Human Birdwings' waarin een succesvolle poging werd gedaan om met zelfgebouwde vleugels op te stijgen vanuit het Haagse Westbroekpark – in de traditie van Leonardo da Vinci en anderen. Het bouwproces en testvluchten werden op YouTube, Facebook, Twitter en Wordpress geplaatst door ingenieur Jarno Smeets, hetgeen vervolgens wereldwijd verbijstering opwekte. Totdat bleek dat achter Jarno Smeets de kunstenaar Floris Kaayk schuilging, die de uiteindelijk 'succesvolle' testvlucht met behulp van animatietechnieken had vervaardigd. Kaayk, die studeerde aan de Bredase academie St. Joost, maakte ook andere videofilms waarin schijn en werkelijkheid samengaan: 'Je weet dat het niet echt is, het is over the top. Daarom passen mijn films ook niet in de traditie van de fakedocumentaire.'¹ En: 'Mijn werk is gericht op futuristische visies, fantasieën en concepten. Het visualiseert technologische vooruitgang, soms door de voordelen ervan te tonen, soms de negatieve gevolgen.'²

1 – Beerekamp 2012. 2 – www.floriskaayk.com. Met dank aan Floris Kaayk.

BIBLIOGRAFIE

- V. Adolphi** e.a., *Robert Zandvliet. Beyond the horizon. Schilderijen/ paintings 1994-2005*, (exp.cat. Bonn, Kunstmuseum / Tilburg, De Pont museum) Bonn/Tilburg 2005
- L. Adriaanse** en **A. Tanis**, *Icarus. Luchtbeelden in IJsselstein*, (exp.cat. Stads museum IJsselstein) IJsselstein 2001
- T. van Ameide** e.a., *Bij de 70ste verjaardag van Dirk Nijland. Een vriendenboek*, Rotterdam/Santpoort 1951
- M. Ariëns-Volker**, *Dirk Nijland 1881-1955*, (exp.cat. Assen, Drents Museum / Helmond, Gemeentemuseum) Assen 1993
- R. Arkesteijn**, *Tomas Rajlich*, (uitgave Heden: Kunst van nu) Den Haag 2008
- S. Audeguy**, *De wolkenbibliotheek*, Amsterdam 2006
- W. van der Beek**, 'Fascinatie voor wolken', in: *Kunstkrant* nov/dec 2013, 4-5
- H. Beerekamp**, 'Vliegende Hollander is een bekroonde animator', in: *NRC Handelsblad* 23.3.2012, 37
- W. Beeren**, 'Gesprek met Ger van Elk', in: *Jong Holland* 1999 nr. 3, 10-14
- W. Berger** en **N. Damen**, *When I open my Eyes*, Salzburg 2012
- W. Vanbeselaere**, *Jakob Smits*, Kasterlee 1975
- C. Blotkamp**, *Pyke Koch*, Amsterdam 1972
- T. den Boon**, *Het ABC Hollandse luchten*, Nijmegen 2006
- F. Bordewijk**, *Kelders en paleizen. Zeventien verhalen*, Den Haag 1982
- M. Bosma** (red.), *Vier generaties. Een eeuw lang de kunstenaarsfamilie Toorop/Fernhout*, (exp.cat. Utrecht, Centraal Museum) Utrecht 2001
- M. Bosma**, *Vooraf geen principes! Charley Toorop*, (exp.cat. Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen) Rotterdam 2008
- T. Bottema**, *Mijn leven*, Zeist z.j. [1976]
- L. Boudewijns** en **H. van Ulsen**, *Broeden op een wolk. Jan Voerman, schilder (1857-1941)*, Abcoude/Heino 1994
- E. Brands** en **K. de Groot**, *Mystery, center of the universe. Een gedachteswisseling tussen kunstenaar Eugène Brands en wetenschapper Klaas de Groot*, Enschede 2009
- L. Brandt Corstius**, *Quirijn van Tiel (1900-1967). Verzameld werk*, (exp.cat. Laren, Singer Museum) Laren 1995
- F. Bruyel-Van der Palm**, *Tjerk en Tjeerd Bottema*, z.pl., z.j. [1990]
- E. Buijsen**, *Tussen fantasie en werkelijkheid. 17de-eeuwse Hollandse landschapsschilderkunst*, (exp.cat. Leiden / Japan) Baarn 1993
- L. Coelewijn**, **A. Fiedler** en **R. Fuchs**, *Robert Zandvliet. Brushwood*, (exp.cat. Amsterdam, Stedelijk Museum / Luzern, Kunstmuseum) Rotterdam 2001
- D. Colen** en **J. de Raad** (samenstelling), *Jan Sluijters. Schilder met verve*, (exp.cat. Laren, Singer Museum) Zwolle 1999
- G. Dekkers** en **R. Oxenaar**, *Ger Dekkers, Planned landscapes. 25 Horizons*, Bentveld-Aerdenhout 1977
- C. Denninger**, *A.P. Schotel, 1890-1958. De wereld van het water*, (exp.cat. Dordrecht, Dordrechts Museum) Bussum 2012
- M. Dickhaut**, *Herman Gouwe (1875-1965), leven langs lange lijnen*, (exp.cat. Maastricht, Museum Spaans Gouvernement) Maastricht 2004
- J. Dullaart**, *Met plank of doek bekleed: Amsterdamse figuratieve plafondschilderingen uit de zeventiende en begin achttiende eeuw*, Amsterdam 2003
- E. van Duyn** en **F. Witteveen**, *Marinus Boezem*, Bussum 1999
- P. van der Eijck**, 'Co Westerik: Een goed schilderij geeft stroom af als een batterij die nooit leeg raakt', in: *De Tijd*, 26.11.1982, 42-52
- C. Ekonomides** e.a., *Jakob Smits (1855-1928)*, (exp.cat. Brussel, Charlier Museum) Brussel 2005
- F. Elders** e.a., *Lucht water vuur aarde. Experimenteel landschapsproject 'Zeevang'*, Bentveld-Aerdenhout 1977
- A. Erfteimeijer**, *Groots en meeslepend. Sublieme landschappen uit de Nederlandse romantiek*, (exp.cat. Haarlem, De Hallen Haarlem) Haarlem 2009
- A. Erfteimeijer**, *Naar zee. De zee in de Nederlandse kunst sinds 1850*, (exp.cat. Haarlem, De Hallen Haarlem) Haarlem 2012
- A. Frank**, *Het achterhuis. Dagboekbrieven 12 juni 1942 - 1 augustus 1944*, Amsterdam 2011
- V. Frankl**, *De zin van het bestaan. Een inleiding tot de logotherapie*, Rotterdam 1978 [1946]
- D. Freedberg** en **J. de Vries** (red.), *Art is history, history in art. Studies in seventeenth-century Dutch culture*, Santa Monica (Getty Center) 1991
- R. Fuchs** en **E. Verhagen**, *Dibbets: Horizons*, (exp. cat. Den Haag, Gemeentemuseum / Parijs / Chemnitz / Heilbronn) Keulen 2010
- B. van Garrel**, *Willem den Ouden. Boven de Waal. Tekeningen, aquarellen, schilderijen*, Varik 2010
- W. de Haan**, *Maurits Willem van der Valk 1857-1935. Etsen en kunst-criticus*, (doct.scriptie, bibl. RKD) z.pl. 1990
- B. Hardtwig**, *Wolkenstudien. Johann Georg von Dillis, Grüngiebing 1759-1841 München*, (uitg. Kunsthandel Thomas le Claire) Hamburg 2002
- H. den Hartog Jager**, *Fries. Robert Zandvliet*, (exp.cat. Heerenveen-Oranjewoud, Museum Belvédère) Heerenveen-Oranjewoud 2008
- M. van Heteren** e.a., *Jacob Maris (1837-1899). Ik denk in mijn materie*, (exp.cat. Haarlem, Teylers Museum / Oss, Museum Jan Cunen) Zwolle 2003
- M. van Heteren** en **R. te Rijdt** (red.), *Willem Roelofs 1822-1897. De adem der natuur*, (exp.cat. Oss, Museum Jan Cunen / Rotterdam, Kunsthal) Bussum 2006
- E. Hoek**, **F. Tan** en **B. von Bismarck**, *Fiona Tan*, (exp.cat. Nice/Tilburg/Berlijn) Tilburg 2002
- A. van der Horst**, *De Andriessens. Een kleurrijke familie van muzikanten en kunstenaars*, z.pl. 2013
- M. Hummelink** en **Constant**, *Constant schilderijen 1948-1995*, (exp.cat. Amsterdam, Stedelijk Museum) Amsterdam 1995
- E. Jacobs**, **H. Janssen** en **M. van Heteren** (red.), *J.H. Weissenbruch 1824-1903*, (exp.cat. Oss, Museum Jan Cunen / Den Haag, Gemeentemuseum) Zwolle 1999
- E. Jacobs**, *1001 nacht. Jan Andriessens*, (exp.cat. Oss, Jan Cunenmuseum) Oss 1999
- H. Jaffé**, *Willink*, Amsterdam 1986
- J. Juffermans** en **N. Bakker**, *Jan Sluijters, schilder*, Mijdrecht 1981
- G. Knuttel**, *W.B. Tholen*, Den Haag 1944
- P. Koch** e.a., *Pyke Koch. Schilderijen en tekeningen / Paintings and drawings*, (exp.cat. Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen) Rotterdam 1995
- B. Koekkoek**, *Herinneringen en mededeelingen van eenen landschapsschilder*, Amsterdam 1841 (reprint Schiedam 1982)
- Y. Koopmans**, *Japi en Bavink en de doorbraak van de moderne kunst*, (inaugurale rede Open Universiteit, Heerlen) z.pl. 2013
- H. Kraaij**, *Charles Leickert (1816-1907). Painter of the Dutch landscape*, Schiedam 1996
- H. Kraaij**, *De 'oprecht Hollandsche' schilderijen van Charles Leickert (1816-1907)*, (exp.cat. Enschede, Rijksmuseum Twenthe) Enschede 1997
- W. Kramer** en **M. Roscam Abbing**, *Willink*, Den Haag/Rotterdam 1973

- S. Kuiper**, 'Ik heb veel lol in de verwarring die ik schep'. Interview met Teun Hocks, in: *De Groene Amsterdammer* 18.1.2008
- J. Lambert**, *Corneille. Het oog van de zomer*, Venlo 1992
- H. Leeftang**, 'De Natuur van Jacob van Ruisdael', in: M. Sitt en P. Biesboer (red.), *Jacob van Ruisdael. De revolutie van het Hollandse landschap*, (exp.cat. Haarlem, Frans Hals Museum | Hamburg) Zwolle 2002, 21-27
- S. van der Leeuw**, 'Ingekaderde oneindigheid. Twee dagen in the Lightning Field', in: *Metropolis M*, dec. 2013/ jan. 2014, 78-80
- H. Locher**, *JCI VANDERHEYDEN. Licht tijd ruimte*, (exp.cat. 's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum) 's-Hertogenbosch 2011
- A. Loosjes-Terpstra**, *Leo Gestel als modernist. Werk uit de periode 1907-1922*, (exp.cat. Haarlem, Frans Hals Museum | De Hallen Haarlem; 's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum) Haarlem/'s-Hertogenbosch 1983
- K. van Mander**, *Het schilder-boeck*, Haarlem 1604 [tekst op www.dbnl.org]
- P. Mondriaan**, *Gedurende een wandeling van buiten naar de stad. Dialoog en Trialoog over de Nieuwe Beelding*, (red. H. Henkels; uitgave Haags Gemeentemuseum) Den Haag 1986
- Nescio**, *Titaantjes*, Amsterdam 2002 [1915]
- L. Ott**, *Hendrik Chabot. Leven en werk*, Rotterdam 1981
- C. Ouwens** en **H. den Hartog Jager**, *Imaginaire Eugène Brands*, Rotterdam 2013
- D. Piper**, *Painting in England 1500-1880*, Harmondsworth 1965 [1960]
- J. Poort**, *Hendrik Willem Mesdag, 'Artiste peintre à La Haye'*, Wassenaar 1981
- C. Quarles van Ufford**, *Andreas Schelfhout (1787-1870). Landschapsschilder in Den Haag naar eigentijdse bronnen*, Leiden 2009
- J. de Raad** e.a., *Jan Sluijters 1881-1957*, (exp.cat. Laren, Singer) Bussum 2011
- J. Rademakers**, *Jacob Abels (1803-1866). Schilder van de nacht*, Haarlem 2009
- G. Reve**, *Veertien etsen van Frans Lodewijk Pannekoek voor arbeiders verklaard*, Amsterdam 1967
- M. Rijnders**, **Y. Koopmans** en **A. van den Berk**, 'De sprong is nu gemaakt'. *Edgar Fernhout modernist*, (exp.cat. Arnhem, Museum voor Moderne Kunst) Deventer/Arnhem 2009
- P. Schatborn**, *Frans Pannekoek. Prenten & tekeningen*, (exp.cat. Amsterdam, Rembrandthuis) Amsterdam/Parijs 2010
- J. Sillevius** e.a., *Johan Barthold Jongkind*, (exp.cat. Den Haag, Gemeentemuseum / Keulen / Parijs) Zwolle 2003
- E. Slagter**, *Corneille. Corneille's weergalozе werkelijkheid*, (exp.cat. Amstelveen, Cobra Museum voor Moderne Kunst) Amstelveen 1997
- J. van Slooten**, 'Ontdekking van de huid: In gesprek met Co Westerik', in: *Raster* nr. 71 (1995), 7-33
- S. Smallenburg**, "'Die ene zet is een soort halve zelfmoord". Guido van der Werve verweeft schaakspel met piano in zijn nieuwe film "Nummer twaalf"', in: *NRC Handelsblad* 14-15.3.2009
- H. Steenbruggen**, *Willem Hussem. Tussen schrift en leegte*, Eindhoven 1994
- R. Theunissen**, 'Verhalen zonder begin of einde', interview op www.studioasperge.nl, 2006
- L. Tilanus**, *Aart Schonk. Mythen en metamorfosen in marmer*, Nijmegen 2007
- A. Verbeke**, 'Inspiratie uit wolken', in: *NRC Handelsblad* 28.2-1.3.2013
- M. Vermeijden**, **G. Andela** en **M. van Haaren**, *Marenne Terlingen. (On)veindigheid*, Rotterdam z.j.
- J. Vermeulen**, *Maurits C. Escher, een eigenzinnig talent*, Kampen 1995
- L. da Vinci**, *Leonardo on painting. An anthology of writings by Leonardo da Vinci (etc.)*, (red. M. Kemp) New Haven/Londen 1989
- G. van der Wal**, *Leven en werk van Willem den Ouden*, Amsterdam 2003
- G. van der Wal**, *Wijd open ogen. Stukken over kunst en kijkplezier*, Amsterdam 2013
- G. Westenberg** en **E. van Dooren**, *Gerrit Benner*, Harlingen 2005
- D. Wintgens Hötte** en **A. de Jongh-Vermeulen** (red.) *Dageraad van de moderne kunst. Leiden en omgeving 1890-1940*, (exp.cat. Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal) Zwolle/Leiden 1999
- L. van der Zeeuw** en **L. van der Wolde**, *Marius Richters Rotterdam. Schilder en glazenier 1878-1955*, (exp.cat. Rotterdam, Museum Het Schielandshuis / Atlas van Stolk) Bussum 2005

LIJST VAN BRUIKLEENGEVERS

ALKMAAR
Stedelijk Museum
AMSTERDAM
Galerie Martin van Zomeren
Galerie Onrust
Galerie Stigter Van Doesburg
Galerie Witteveen
ING Collectie
Rijksmuseum
Stedelijk Museum
Torch Gallery
ANTWERPEN
Koninklijk Museum voor Schone Kunsten
Museum van Hedendaagse Kunst
Antwerpen (M HKA)
ARNHEM
Museum Arnhem
ASSEN
Drents Museum
BERGEN
Museum Kranenburgh
DEN BOSCH
Stedelijk Museum 's-Hertogenbosch
DEN HAAG
Collectie Piet van der Slikke en Sandra
Sewelheim
Gemeentemuseum
Livingstone gallery
Panorama Mesdag
EDE
Simonis & Buunk
EINDHOVEN
Van Abbemuseum
Kunsthandel A.H. Bies
HAARLEM
Frans Hals Museum | De Hallen Haarlem
Ruud van der Neut
Stichting Jacobus van Looy
Teylers Museum
HARLINGEN
Galerie De Vis
HEERLEN
Schunck*
HOEVELAKEN
Bouwfonds Kunstcollectie van Rabo Vast-
goedgroep
LEIDEN
Museum De Lakenhal
NIJMEGEN
Museum Het Valkhof
OOSTERBEEK/LONDEN
Kunstgalerij Albricht
OTTERLO
Kröller-Müller Museum
ROTTERDAM
Chabot Museum
Museum Boijmans Van Beuningen
UTRECHT
Centraal Museum

WASSENAAR
Caldic Collectie
ZWOLLE & HEINO/WIJHE
Museum de Fundatie
Anne de Vries
Barbara Nanning
Carla Klein
Collectie De Heus-Zomer
Collectie Fondation Constant
Collectie Frank Kortstee
Collectie Renée Smithuis
Dirk P. H. Spits / DPHOTO
Erven Edgar Fernhout
Floris Kaayk
Marenne Terlingen
Marinus Boezem
Rademakers collectie
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Rob Johannesma
Stichting Eugène Brands
Willem den Ouden
Wout Berger
en diverse particuliere verzamelingen die
anoniem wensen te blijven

COLOFON

Uitgegeven bij gelegenheid van de tentoon-
stelling 'LUCHT! in de Nederlandse
kunst sinds 1850'
De Hallen Haarlem, Grote Markt 16,
Haarlem
21 juni t/m 7 september 2014
De tentoonstelling is de achtste in de
'De Hallen Haarlem Zomerserie'.

UITGAVE: Frans Hals Museum | De Hallen
Haarlem, 2014
Postbus 3365, 2001 DJ Haarlem
www.franshalsmuseum.nl
TEKST: Antoon Erfteimeijer,
Frans Hals Museum | De Hallen Haarlem
BEELDREDACTIE: Susanna Koenig,
Frans Hals Museum | De Hallen Haarlem
VORMGEVING: Willem Morelis
DRUK: Wilco | Printing & Binding,
Amersfoort

FOTOVERANTWOORDING

© Centraal Museum, Utrecht: pp. 85, 88, 99
© Lukas - Art in Flanders vzw: pp. 109, 117
© M HKA, Antwerpen: p. 56
Arend Velsink: pp. 8 (onder), 20, 39, 41,
47, 61, 62, 63, 70, 71, 75, 77, 78, 79, 82
(onder), 86, 90, 92, 102, 112, 113 (links),
114, 121, 122, 123
Cassander Eeftinck Schattenkerk: p. 55
Dirk P.H. Spits: pp. 8 (boven), 125
JAV Studio's, Assen: p. 89

Le Giessen: p. 65
Margareta Svensson: p. 11 (onder)
Matthijs Reppel: p. 57
Peter Cox, Eindhoven: pp. 16, 52, 64, 101,
118
Studio Tromp, Rotterdam: p. 91
Thijs Quispel: pp. 9 (onder), 25, 73
Tim Koster, RCE: pp. 43, 111, 119, 120 (onder),
124, 127
Tom Haartsen: pp. 10 (midden), 12 (boven),
24, 115, 116

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rech-
ten van de illustraties volgens wettelijke
bepalingen te regelen. Degenen die des-
ondanks menen zekere rechten te kunnen
doen gelden, kunnen zich alsnog tot de
Stichting Frans Hals Museum | De Hallen
Haarlem wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars
aangesloten bij een cisac-organisatie is het
auteursrecht geregeld met Pictoright te
Amsterdam. © c/o Pictoright Amsterdam
2014.

ISBN/EAN 978-94-90198-13-8

Frans Hals Museum | De Hallen Haarlem
is begunstigde van de BankGiro Loterij.